

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

Submitted to

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

in partial fulfillment of the requirements for the award of degree of

M.Phil (Punjabi)

Submitted by:

Anita Rani

ਰਜਿ.ਨੰ.11512318

Supervised by:

Dr. Kirandeep Singh

**FACULTY OF BUSINESS AND ARTS
LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
PUNJAB
2016**

ਖੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ

ਮੈਂ ਅਨੀਤਾ ਰਾਣੀ ਇਹ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ(ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ, ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾਂ ਅਦਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਡਿਗਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਲੋਮਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ।

ਖੋਜਾਰਥੀ

ਅਨੀਤਾ ਰਾਣੀ

11512318

ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ

ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੋਜਾਰਥੀ ਅਨੀਤਾ ਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਐਮ. ਫਿਲ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਦਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ(ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ, ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਮੇਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੋਜਾਰਥੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਐਮ. ਫਿਲ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।

ਮਿਤੀ: 28/11/2016

ਨਿਗਰਾਨ

ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਲੈਂਗੁਏਜਿਜ਼

ਲਵਲੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਗਵਾੜਾ (ਪੰਜਾਬ)

ਭੂਮਿਕਾ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ(ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ, ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪਣਾ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀ, ਪੱਛੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਆਪਣਾ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਸਫਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਟਕ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਖੇਡਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਇਕ ਦੋਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਭੋਇੰ-ਹੀਣ ਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਔਲਖ ਕਿਰਤੀਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਟੋਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਇਹਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਦਾ ਦਾਰੂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਪੀੜਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਜੋਗੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਖੁੱਲ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖੋਂ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ: ਜਾਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਆਏ ਨਾਟਕਕਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ ‘ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ’ ਅਤੇ ‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ ‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’ ਅਤੇ ‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਿਗਰਾਨ ਡਾ. ਕਿਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਅਕਾਦਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਅਨੀਤਾ ਰਾਣੀ)

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ

i-vi

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ:

1. ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ

1-29

- 1.1 ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸਾਰਥਕਤਾ
- 1.2 ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ
- 1.3 ਉਦੇਸ਼
- 1.4 ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ
- 1.5 ਪੂਰਵ ਖੋਜ ਕਾਰਜ
- 1.6 ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ
- 1.7 ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਬਣਤਰ: ਜਾਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ
- 1.8 ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ
- 1.9 ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ:

2. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

30-59

- 2.1 ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ
- 2.2 ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
- 2.3 ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ 1913 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
- 2.4 1913 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
- 2.5 1947 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
- 2.6 1975 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
- 2.7 1990 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ:

3. 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਅਤੇ 'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ 60-81

3.1 ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ

3.2 ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ

3.3 ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ:

4. 'ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ' ਅਤੇ 'ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ' ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ 82-97

4.1 ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ

4.2 ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ

4.3 ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ

98-100

ਮੁਲਾਕਾਤ

101-108

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

109-

110

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਰਪਣ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜਨਮ ਦਾਤਾ ਬਣ ਸਕਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਆਨੰਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਮਨ ਉਨੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ।

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ।

ਪਦ, ਗਦ ਅਤੇ ਨਾਟਕ

ਅਰਥਾਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੱਚ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ, ਕਵਿਤਾ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ।

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਨਾਟਯ’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ‘ਨਾਟਯ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਨਟ ਤੇ ਨਾਟ, ਨਟ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣਾ, ਦਿਖਾਉਣਾ, ਸਰਕਣਾ, ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ। ਨਾਟ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨਾਚ, ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਆਂਗ।¹ ਸ਼੍ਰੀ ਮਨੰਕਰ ਵੀ ਨ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਨਾਟ ਦਾ ਆਦਿ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ਨਟ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਨ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਟ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਾਣਿਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਦਸ ਰੂਪਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਨਜੰਯ ਨੇ, “ਕਿਸੇ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕਰਣ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਹੈ”।² ਸਾਂਤ ਗੁਪਾਲ ਪਰੋਹਿਤ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਤਮਕਤਾ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ”।³ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਚ ਨਕਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਚ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਜਟਿੱਲ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪਾਤਰ, ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਗੋਂਦ, ਤਣਾਉ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਇਸ ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਅਦਾਕਾਰੀ, ਮੰਚੀ-ਭਾਸ਼ਾ, ਮੰਚ ਜੜ੍ਹਤ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਰੋਸ਼ਨੀ, ਆਵਾਜ਼, ਦਰਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਾਨ ਅਤੇ ਪਰਦਾ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਰੰਗਮੰਚ ’ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ ਲਿਖਤੀ ਪਾਠ ਨੂੰ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੰਚ ਤੇ ਕੀਤੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਸਾਰ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੂੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਮਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਬਸਨ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸ਼ਿਲਪ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਹਿਜਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਰਸ ਹੈ, ਅਰਸਤੂ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਚਾਰੀਆ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਤ ਤੱਤ ਹਨ। ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਉਦੇਸ਼, ਰੰਗਮੰਚ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਆਪਣਾ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਸਫਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਾਟ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਟਕ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਰੰਗਮੰਚ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਉਪਰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਖੇਡਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਇਕ ਦੋਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਨਾਟਕ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਮਹੱਤਤਾ-

ਮੇਰੀ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ(ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ, ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਿਲਕੁਲ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਪਰ ਅੱਜ ਵੀ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ, ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹੀ ਵਿੱਥ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੀ ਅੱਜ ਵੀ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹਰ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਆਰਥਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖੋਂ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ(ਦਲਿਤਾਂ) ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਣਦੀ ਜਗ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਤੇ, ਕਾਂ, ਬਿੱਲੀ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਲਈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਲੱਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਜਾਤ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਲਿਤ ਜਾਂ ਆਰਥਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਮਾੜੇ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕਦਮ ਹੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਜਦ ਤਕ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣੀ ਰਵੇਗੀ ਤਦ ਤਕ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲੋੜ ਹੈ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਣਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਣਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਤਕ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਜੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਤਦ ਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗੀ। ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ ਕੀ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਜੋ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਨਾਲੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਸਮਝ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ-

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਅੱਜ ਇੱਕਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮਲੀ ਵਰਤਾਰੇ ਅੰਦਰ ਸਾਡੇ ਇਰਾਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨੇਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਕੇਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੇ ਹਲ ਲਈ ਸਵੈ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮੁੱਚੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਵੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਰਥਕ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਤਸਵੀਰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਹੁੰਦੀ ਦੁਰਗਤੀ, ਜਾਤੀ ਕੱਟੜਤਾ, ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ, ਆਰਥਕ ਸਾਧਨ ਵਿਹੁਣਤਾ, ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਕੋਹੜ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਲੋੜ ਹੈ ਕੀ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਜੋ ਕਿ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਨਾਲੋਂ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸਭ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਣੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਸਮਝ ਕੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਦੇਸ਼:-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਇਸ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਉਦੇਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ।

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁੱਤਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਜ। ਮੰਦਰ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣਾ ਮਨ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਬਿਆਨਿਆਂ ਜਾਵੇਗਾ।

2. ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

3. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜੇ-

ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਅਣਦੇਖੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਦੁੱਤਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਮਨਾਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਾਰਮਕ ਕਾਰਜ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਸਥਾਨ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ ਵਿਧੀ:-

ਉਪਰੋਕਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ:-

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਤਰਕਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਵਧ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕਥਨਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਤੇ ਅਪੜਨਾ ਤਰਕਵਾਦ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਚੀਨਣ ਦਾ ਇਹ ਢੰਗ ਅੱਗੋਂ ਦੇ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਦਾਂ ਹੈ:- ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਆਗਮਨਾਤਮਕ। ਦੋਵੇਂ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹਨ।

➤ ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:-

ਪ੍ਰਾਧਿਕਾਰਵਾਦ ਤੇ ਫੁਰਨਾਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਦੇਹਵਾਦ ਦੇ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਠਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਰਕਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਉਦੋਂ ਵਜਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਢੰਗ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਬਝ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਵਰਤੋਂ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਹ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਸਨ। ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਸਰਬਸਾਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ: ਸ਼ੰਕਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਇਸਲਈ' 'ਸ਼ੰਕਰ ਵੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੋਚਣ-ਢੰਗ ਵਿਆਪਕ ਸਥਿਤੀ (ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ) ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ (ਸ਼ੰਕਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ) ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ, ਨਿਗਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਖਾਸਾ ਹੈ। ਤਰਕ ਦੀ ਇਹ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੇਤੁਵਾਦੀ ਜਾਂ ਤਰਕਵਾਦੀ ਪਧੌਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਯੁਕਤੀਵਾਦ ਸੀ। ਯੁਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਮੰਨੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਆਂ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਆਧਾਰ-ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸਿੱਟੇ ਤਾਂ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਣਗੇ ਜੇ ਆਧਾਰਵਾਕ ਠੀਕ ਹਨ, ਜੋ ਆਧਾਰਵਾਕ ਹੀ ਗਲਤ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਟੇ ਵੀ ਗਲਤ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਆਧਾਰ-ਵਾਕ ਕਸੱਵਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

➤ ਆਗਮਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:-

ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਧੌਤੀ ਆਗਮਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਅਥਵਾ ਸਰਬਸਾਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦੀ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰਲੇ ਉਦਾਹਰਣ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ: 'ਸ਼ੰਕਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ', 'ਸ਼ੰਕਰ ਮਨੁੱਖ ਹੈ' ਇਸਲਈ 'ਮਨੁੱਖ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ'। ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਸਰਬਸਾਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਦਾਹਰਣ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ, ਦੇ ਲੈਣੇ ਹੋਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਤੀਜਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗਾ, ਘਟੇ ਘਟ ਉਸ ਦੀ ਸੰਦਿਗ੍ਹਯਤਾ ਦਾ ਭਰਮ ਜਰੂਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਪਧੌਤੀ ਵਿਚ ਆਧਾਰ-ਵਾਕ ਕਸੱਵਟੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਏਂਦ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਦਾ ਰੋਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਧੀ:-

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਸੁਚੇਤ, ਅਰਥ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਲਝਣਾ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਝਿਜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਯੁੰਗ ਅਤੇ ਐਡਲਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਫਰਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵੀ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਮਾਰ ਮਨ ਬਿਮਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਦੱਬੀਆਂ-ਘੁਟੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਕਦੀਂ-ਕਦੀਂ ਜਦੋਂ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤਣਾਵ ਜਾਂ ਉਲਝਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਿਧੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ:-

ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸੌਖਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਖੇਤਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

ਇੰਟਰਵਿਊ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ:-

1. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਡਾ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2011

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਰੇ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਫਿਰ ਲੱਛਣ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੋਮੇ, ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

2. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2005

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਨਿੱਠ ਕੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2013

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਧ ਕਾਲ, ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

4. ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (72), ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ(ਸੰਪਾ), ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 2003

ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ-ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥ/ਪੌਰਾਣ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਦਲਿਤ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

5. ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਡਾ. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਸੰਪਾ), ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2005-2013

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

6. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪਾ), ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2014

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਪੇਂਡੂ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਦੇਣ, ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਾਟਕੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ, ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ, ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ, ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਮੰਚ ਜੜਤ, ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਔਲਖ ਦੇ ਚਾਰ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

7. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2009

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ।

8. ਅਮਨਦੀਪ ਹੀਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ: ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2003

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਸਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

9. ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1991-92

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਾਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

10. ਬੀਰ ਚੰਦ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ (ਸਮਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ), ਕਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, 2012

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਛੇ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

11. ਜੁਗਨੂੰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਦਿ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

12. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਥੀਮਕ ਤੇ ਵਿਧਾਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਥੀਮ ਤੇ ਵਿਧਾ, ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਟਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

13. ਮਨਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1989-90

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਫਿਰ ਪੂਰਵ ਔਲਖ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਫਿਰ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਂਡੂ ਯਥਾਰਥ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

14. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾਂ’ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008-09

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾਂ’ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾਂ’ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਜੁਗਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

15. ਨਵਰੂਪ, ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1986-87

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਵਸਥਾ, ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਵਾਰੇ ਚਰਚਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ: ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਨਸਲੀ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬਹੁ-ਧਰਮ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੇਗਰੀਟੋ, ਪ੍ਰੋਟੋ-ਆਸਟ੍ਰਾਲਾਟਿਡ, ਮੰਗੋਲਾਇਡ, ਵੈਸਟਰਨ ਨਾਰਡਿਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਪਰਤੂ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਸਲ ਆਰੀਆ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸੇ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ(ਦ੍ਰਾਵਿੜਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਣਾ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ’ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਸ਼੍ਰਿਸਟੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ‘ਬ੍ਰਹਮਾ’ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ’ ਨਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਵਰਣ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਮਨੂ-ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਨੂ-ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ”।⁴

ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੋਤਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ”।⁵

ਇਸ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਆਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜਾ ਨੂੰ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਰ ਜਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ, ਖੱਤਰੀ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਵੈਸ਼ ਪੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਸਾਮਾਜਕ ਪਦਵੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ’ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਨੂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਇਹ ਵੰਡ ਕਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਜਨਮ ਆਧਾਰਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ‘ਪੰਚਮ’ ਵਰਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਗਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਦਲਿਤ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:

“ਦੱਬਿਆ, ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂ ਲਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੀਣ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ”।⁶

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਨਾਤਨੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਦਰ ਜਾਂ ਅਛੂਤ ਆਖੀਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ ਹਿਬਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਦਲ’ ਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਦੁਰਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਧਾਤੂ ਸ਼ਬਦ ਦਲਿਤ-ਭਾਵ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਤ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਹੈ”।⁷

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਦਲਿਤ’ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਜਾਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ‘ਵਰਣ’ ਅਤੇ ‘ਜਾਤ’ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਾਤ’ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (caste) ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕਾਸਟਾ (casta) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਨਸਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਕੁਲ, ਖਾਨਦਾਨ, ਕਬੀਲਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਰੰਗ ਨਸਲ ਤੋਂ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਚੇਤਨਾ’ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Awareness’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ‘ਚੇਤਨਾ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਚੇਤਨਾ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ”।⁸

ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਕ ਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਸਾਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਝੇ ਕੁਸੈਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਚਿੰਤਨ/ਧਾਰਾ/ਲਹਿਰ ਹੈ”।⁹ ‘ਦਲਿਤ’ ਅਤੇ ‘ਚੇਤਨਾ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜਕ ਬਣਤਰ: ਜਾਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਰੂਪ-

ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਕੇਤਕਰ ਅਨੁਸਾਰ:

ਜਾਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹਨ। (1) ਇਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਜਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (2) ਜਾਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਇਕ ਕਠੋਰ ਸਾਮਾਜਕ ਨਿਯਮ ਦੁਆਰਾ, ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ”।¹⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਹੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਕੰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨਮ ਆਧਾਰਤ ਹੈ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਜਾਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ‘ਵਰਣ’ ਅਤੇ ‘ਜਾਤ’ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਾਤ’ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (caste) ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕਾਸਟਾ (casta) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਨਸਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਕੁਲ, ਖਾਨਦਾਨ, ਕਬੀਲਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਰੰਗ ਨਸਲ ਤੋਂ ਹੈ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਕ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ:

- ‘ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੁਕਤ’ ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ।
- ‘ਨਸਲਾਂ’ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਚ-ਨੀਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਡਾਂ ਤੋਂ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ।
- ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ।
- ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਲਈ ਚਲਾਕੀ ਕਾਰਨ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੁਕਤ’ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੁਕਤ’ ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਨੂ ਨੇ ਇਕ ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ:

“ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁੱਖ, ਬਾਹਾਂ, ਜੰਘਾਂ ਤੇ ਚਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਰਮ ਬਣਾਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ-ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਲੈਣਾ ਤੇ ਦੇਣਾ। ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਲਈ ਚਾਰ ਕੰਮ-ਪੜ੍ਹਨਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ। ਵੈਸ਼ ਲਈ ਤਿੰਨ-ਖੇਤੀ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ। ਸ਼ੂਦਰ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ-ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ”।¹¹

ਮਨੂ ਨੇ ਇਕ ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਵੀ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਰਨ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਚ-ਨੀਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਕਾਡਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ ਨੀਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਦਸਲੂਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਇਹ ਵੰਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਾਵ ਕਿ ਗੁਲਾਮ ਜਦੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਅਛੂਤ ਦੀ ਜੂਨੇ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਸ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਤੱਕ ਇਸ ਅਛੂਤ ਨਾਮੀ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਉਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਲਤਾੜਿਆ ਤੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਾਂ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਣ ਆਰਥਕ ਹੀ ਸਨ। ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭੋਗ ਰਹਿਤ ਤੇ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਵੈਰਾਗਮਈ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੋਂ ਸ਼ੌਕਤ, ਅਯਾਸ਼ੀ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਵਪਾਰ ਹੀ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਬੂਤ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਵਰਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਵਿਉਪਾਰ ਆਦਿ ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਲੋਂ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਜਿਹੜੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਧਨ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਰਾਹੁਲ ਸੰਕ੍ਰਾਇਨ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣਾ, ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋਣਾ। ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝੇ ਹੋਣਾ। ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।”¹² ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਖੁਦ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਪੈਸਾ ਨਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰ ਲੈਣ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—“ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦਲਿਤ ਹੈ। (ਦਲਿਤ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸੰਕਲਪ), ਛੂਤ ਸੂਦਰ (ਨਾਰੀ ਸਮੇਤ) ਦਲਿਤ ਹੈ। (ਵਰਣ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਕਲਪ), ਅਛੂਤ ਸੂਦਰ ਦਲਿਤ ਹੈ। (ਅੰਬੇਦਕਰਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ)”¹³

ਉਪਰੋਕਤ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਹੈ—ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਦਲਿਤ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਹੁਦਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਚੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਸ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਹੁਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਹੈ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਵੀ ਮਾੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਛੂਤ ਸੂਦਰ ਨਾਰੀ ਸਮੇਤ ਦਲਿਤ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸੂਦਰ ਜਾਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਨਿਆਰ, ਲੁਹਾਰ, ਚਮਾਰ, ਘੁਮਿਆਰ, ਨਾਈ, ਧੋਬੀ, ਤਿਉਰ, ਜੁਲਾਹਾ ਆਦਿ ਹੀ ਦਲਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤੀਜਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਅਛੂਤ ਸੂਦਰ ਦਲਿਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਕੇਵਲ ਚੂੜਾ, ਚਮਾਰ, ਜੁਲਾਹਾ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਕਬੀਲੇ ਹੀ ਦਲਿਤ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਲਈ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਨਸਲੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਨਸਲ ਸੀ, ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆ ਭਾਵ ਦ੍ਰਾਵਿੜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜਾਂ ਨੂੰ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਗਏ। ਇਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। “ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਧਰਮ ਕਾਰਨ ਭੋਜਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤਿਬੰਧ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਪਜਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣੇ”।¹⁴

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹਿਤ ਚੌਥਾ ਕਾਰਨ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਰਣ ਵੰਡ, ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਜਾਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਕਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਕਈ ਵਰਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਕ ਵਰਗਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਆਰਥਕ ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾਂ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਇਹ ਸੰਘ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਫਾਇਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਰਥਕ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ‘ਸੁਜਾਤੀ ਵਿਆਹ’ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਡਾ. ਬੀ. ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਵੀ ‘ਸੁਜਾਤੀ ਵਿਆਹ’ ਨੂੰ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਮੈਂ ਸੁਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਤ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲੱਛਣ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੁਜਾਤੀ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੈ”।¹⁵

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਾਤੀ ਅੰਦਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ”।¹⁶ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ‘ਸੁਜਾਤੀ ਵਿਆਹ’ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਦਮਨ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਿਆਂ 3500 ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ :

- ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨੰਗਾ ਘੁਮਾਇਆ
- ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ
- ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਿੱਠ ’ਤੇ ਜਾਤੀ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ
- ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ

ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭਿਅਤਾ ਹੈ, ਜੋ 2500 ਈ. ਪੂ. ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ 'ਦ੍ਰਾਵਿੜ' ਸਨ, ਜੋ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਲੋਕ 1500 ਈ: ਪੂ: ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦ੍ਰਾਵਿੜਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਰੀਆ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ' ਸਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਨੁ ਨੇ ਇਕ ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਣਾ ਕੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ:

“ਉਸ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੁੱਖ, ਬਾਹਾਂ, ਜੰਘਾਂ ਤੇ ਚਰਣਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਕਰਮ ਬਣਾਏ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ-ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਲੈਣਾ ਤੇ ਦੇਣਾ। ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਲਈ ਚਾਰ ਕੰਮ-ਪੜ੍ਹਨਾ, ਯੱਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ। ਵੈਸ਼ ਲਈ ਤਿੰਨ- ਖੇਤੀ, ਵਪਾਰ ਤੇ ਪਸ਼ੂ-ਪਾਲਣ। ਸ਼ੂਦਰ ਲਈ ਸਿਰਫ ਇਕ-ਉਪਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਕਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ”।¹⁷

ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ 800-600 ਈ. ਪੂ. ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵੀ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਮਨੁੱਖ ਲਈ 'ਚੰਡਾਲ' ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਸੂਤਰ(ਵਿਧੀ ਗ੍ਰੰਥ), ਗ੍ਰਹਿ ਸੂਤਰ(ਘਰੇਲੂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ), ਪਾਣਿਨੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ(ਸਮਾਂ 600 ਤੋਂ 300 ਈਂ ਪੂ) ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦਲਿਤ(ਸ਼ੂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਵਰਣ) ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਦੇ ਵਿਧੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ: “ਸ਼ੂਦਰ ਨੌਕਰ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਚ ਵਰਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟੇ ਬਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰੇ”।¹⁸ ਕੋਟਾਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ(300ਈ. ਪੂ. ਤੋਂ 200 ਈ. ਪੂ. ਤੱਕ) ਵਿਚ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੋਟਾਲਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਗ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਦਖਲ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਸਾਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਰਮਾਇਣ' ਤੇ 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ (200 ਈ: ਪੂ. ਤੋਂ 200

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਈ: ਤੱਕ) ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿੱਲੀ, ਡੱਡੂ, ਕੁੱਤਾ, ਨਿਉੱਲਾ, ਉੱਲੂ ਅਤੇ ਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਵਰਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੂ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਚੰਡਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਵਪਚ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਕੁੱਤੇ ਗੱਧੇ ਹੋਣ, ਕਫਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਹੋਣ, ਰੋਟੀ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਖਾਣ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿਣ, ਧਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁੱਖ ਚੰਡਾਲ ਤੇ ਸ਼ਵਪਚ ਨਾਲ ਬਾਤ ਚੀਤ ਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ, ਨੌਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਟੁੱਟੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ”।¹⁹

ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੂ ਨੇ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵੀ ਜੁੜ ਗਈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। “ਅਛੂਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਨਖਿਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਡੰਗਰ ਸਾਂਭਣੇ, ਖੱਲਾਂ ਉਤਾਰਨੀਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ, ਗੰਦਗੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨੀ”।²⁰ ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੂਦਰ ਵਿਚ ਹੀ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਹੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਉਥੇ ਚੌਥਾ ਵਰਨ (ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਸਮੇਤ) ‘ਦਲਿਤ’ ਹੋਣ ਦੀ ਹੋਣੀ ਭੋਗਣ ਲੱਗਾ। ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ 18 ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ ਰਹੇ। “ਅਲ-ਬਰੂਨੀ, ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਭਾਰਤ’ ਲਗਭਗ 1030 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ (ਛੂਮਾਂ ਤੇ ਚੰਡਾਲਾਂ) ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ”।²¹ ਭਾਂਵੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰੀ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਲਿਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਨਿਆਂ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਜੁਲਮ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ/ਚੇਤੰਨਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਾਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ (ਜਾਤ ਪੱਖੋਂ ਵੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਭਾਵ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਸੂਦਰ) ਵਾਰੇ, ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਨਾ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਵਾਰੇ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪਹਿਲੀ ਟੈਕਸਟ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਖੁਦ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਸਿਰਫ਼ ਦਲਿਤ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਲਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰ ਕੋਈ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ-

“ਜਾਤੀ ਓਛਾ ਪਾਤੀ ਓਛਾ ਓਛਾ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੀ ਸੇਵਾ ਨ ਕੀਨੀ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ।”²²

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੂਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ;

“ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ

ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ।।

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ

ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ”।²³

“ਜੇ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ।।

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ”।²⁴

ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੀਚਾਂ (ਦਲਿਤ ਵਰਗ) ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਨੀਚਾ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤਿ

ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗ ਸਾਥਿ

ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ”।²⁵

“ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ, ਨੀਵੇਂ ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ”।²⁶

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1854 ਦੇ ਡਿਸਪੈਚ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅਲੱਗ ਚੋਣ-ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਸਦਕਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਤਿਬਾ ਫੁਲੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਲਾਮਗਿਰੀ’(1873) ਅਤੇ ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦਾ ‘ਮੂਕਨਾਇਕ’ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਆਦਿ ਧਰਮ’ (1925) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਸੀ।

ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

- ਅਨੁਛੇਦ 14 ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 15(4) ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।
- ਅਨੁਛੇਦ 16(4) ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 17 ਰਾਹੀਂ ਛੁਆ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 39 ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਲਈ ਆਰਥਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

- ਅਨੁਛੇਦ 46 ਰਾਹੀਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਅਤੇ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਪਰਤੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆਂ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕੀਆਂ ਹਨ।

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ 'ਬਲੈਂਕ ਪੈਂਥਰ' ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1972 ਵਿਚ 'ਦਲਿਤ ਪੈਂਥਰ' ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਂਸੀ ਰਾਮ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰਤੂੰ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ (ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ-

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਜਨਮ 19 ਅਗਸਤ, 1942 ਨੂੰ ਕੁੰਭੜਵਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਮਾਨਸਾ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰ. ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੇਟੀਆਂ-ਸੁਪਨਦੀਪ, ਸੁਹਜਦੀਪ ਅਤੇ ਅਜਮੀਤ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਬਠਿੰਡੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ ਫਰਵਾਹੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਵੇਂ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਰੋਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਔਲਖ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ/ਮਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਪਰ ਖੇਡ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਹਰ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਖੇਡਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਨਾਟਕ ਮਾਨਸਾ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟ ਸੰਸਥਾ ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੰਚਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 1973 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ 1978 ਵਿੱਚ ‘ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਧੂਕਾਰਾ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ। ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਅਜਿਹਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਾਲਵੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਬੋਲੀ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮਾਲਵੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:- ਕਾਂਸ਼ੀ ਰਾਮ, ਗੰਗਾ, ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ, ਨਾਰੀ, ਪੀਤਾ ਅਮਲੀ, ਲਕੜਚੱਬ, ਮਿੱਦੇ ਆਦਿ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸਨੇ ਆਪ ਨਾ ਦੇਖੀ ਨਾ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਗਲਤ ਵੀ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਗਲਤ ਬਣਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਾਰਨ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੀ ਨਾਟ-ਜੁਗਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਔਲਖ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ ਔਲਖ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ:

“ਉਹ ਬੜਾ ਨਿਮਰ ਹੈ, ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ। ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਣ ਛੱਡਦਾ, ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਹੋ ਮਿਲਦਾ, ਸਾਦੇ ਜਿਹੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ‘ਵੱਡਾ ਵੱਡਾ’ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲੁਕ-ਲੁਕਾਅ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁਹਾਂ ਦੂਰ ਹੈ। ਸੱਚ ਉਹਦੀ ਜੀਭ ਤੇ ਟੱਪ ਉਠਦਾ ਹੈ”।²⁷

“ਅਜਮੇਰ ਨਾ ਚਤਰ ਹੈ ਨਾ ਮੀਸਣਾ। ਉਹ ‘ਜੀ ਆਇਆ ਨੂੰ’ ਕਹਿਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਧੱਕੇ ਮਾਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉੱਠਦੇ ਹਨ, ਅਗਲੇ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਖੱਲ ਤਾਂ ਲੁਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਧੀਕੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸਹਿੰਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਫਲਤਾ ਹੈ, ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਇਆ, ਜੀਭ ਤੇ ਭੋਲਾਪਣ ਅਤੇ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਰੋਹ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਕਮੀਨੀ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਖੁੱਲੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਵਿਚ, ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਨਾਵਟ ਨਾ ਉਹਦੀ ਖੁਰਾਕ ਵਿਚ ਹੈ ਨਾ ਉਹਦੀ ਸੋਚਣੀ ਵਿਚ। ਪਰਾਏ ਦੀ ਪੀੜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਦਾ ਕਾਲਜਾ ਵਿੰਨ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ”।²⁸

ਸਿੱਖਿਆ-

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਔਲਖ ਨੇ ਪਿੰਡ ਫਰਵਾਹੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ 1952 ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਭੀਖੀ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਔਲਖ ਨੇ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਹ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਸੁਣਾਈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਅਤੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘਾ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਔਲਖ ਨੇ ‘ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ’ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਸਵੇਦਾਰੀ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕਲਾ ਅਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸਵੀਂ ਅੱਵਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਰੁਚੀ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਟਿਆਲੇ ਭੇਜਿਆ। ਪਟਿਆਲੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਔਲਖ ਨੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਐਫ.ਏ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਇੰਨਾ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਰਚਾ ਚੱਕ ਸਕਣ ਇਸ ਲਈ ਔਲਖ ਪਟਿਆਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿਊਸ਼ਨ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ। ਆਰਥਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਾਰਨ ਔਲਖ ਨੇ ਬੀ. ਏ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਰੈਗੂਲਰ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1965 ਵਿਚ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨਹਿਰੂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਵਜੋਂ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੀਤ, ਮੋਨੋਐਕਟਿੰਗ, ਸਕਿਟ ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। 31 ਅਗਸਤ 2000 ਨੂੰ ਆਪ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ।

ਔਲਖ ਧਾਰਮਕ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ-ਮਸਾਣਾ, ਟੂਣੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਔਲਖ ਸਿਆਸੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਔਲਖ ਭਾਵੇਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਨੇਤਾ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਮੌਜੂਦ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸਫਲ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਔਲਖ ਨੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਾਣੀ 'ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਤੋਬਾ' (1959) ਲਿਖੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਔਲਖ ਅਜੇ ਗਿਆਨੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਔਲਖ ਨੇ 'ਲਾਲ ਦਮਕ', 'ਭੋਇੰ ਭਾਰ ਥੀਏ', 'ਮੰਜੇ ਦੀ ਬਾਹੀ' ਅਤੇ 'ਬਹਿਕਦਾ ਰੋਹ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਔਲਖ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਟੋਟਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਦੇ ਹਨ। ਔਲਖ ਨੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਪਟਾ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਪੇਂਡੂ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਨਿਮਨ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਅਤੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਔਲਖ ਨੇ 1976 ਵਿਚ 'ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਮਾਨਸਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਤਿੰਨੋਂ ਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈਆਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ 20-22 ਕਲਾਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਦੇ ਸਨ। ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਹਰ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਚਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਜਾਂ ਕਮੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਛਪੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰੰਗਮੰਚੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਔਲਖ 'ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਬਸ ਇਹੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮੰਚਣ ਸਮੇਂ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤਕਨੀਕ ਵਿਹੁਣੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਔਲਖ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਦਿਸ਼ਾਵੇ ਸਿਰਜ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਪਾਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਜਿਧਰ ਵੀ ਤੁਰਿਆ ਹੈ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਬਣੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਗਏ।

ਔਲਖ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਚੌਥੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰਮੌਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਭੋਇੰ-ਹੀਣ ਤੇ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਗਲੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਔਲਖ ਕਿਰਤੀਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਟੋਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਇਹਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਦਾ ਦਾਰੂ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਪੀੜਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਣ ਜੋਗੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਜੋਗੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਜਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਬੋਲਦੇ, ਬੁੜਕਦੇ, ਰੋਹ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਵੀ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਜੀਵਨ 1973 ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਤ ਇਕਾਂਗੀ “ਪਾਤਰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਹਨ” ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਚਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦਾ ਨਾਟ-ਰੂਪਾਂਤਰਣ ‘ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ’ (1974) ਵੀ ਮੰਚ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਪਰ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਉਦੋਂ ਉਭਰਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕ “ਈਬਰਾ ਕਦੀਬਰਾ” ਦਾ 1974 ਵਿਚ ਮੰਚਣ ਕੀਤਾ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ “ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਂਡੂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ”।²⁹

ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਫਲ ਨਿਭਾਅ, ਕਲਾ, ਕੌਸ਼ਲਤਾ, ਵਿਲੱਖਣ ਮੰਚਣ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਲਕੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਰਚਨਾਵਾਂ:-

‘ਸੱਤ ਬਗ਼ਾਨੇ’(1988)

‘ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ’

‘ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਦੁਕਾਰਾ’

‘ਅੰਨ੍ਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ’(1984)

‘ਬਗ਼ਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’(2001)

‘ਭੱਠ ਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਰਹਿਣਾਂ’

‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’(2003)

‘ਭਜੀਆਂ ਬਾਹਾਂ’

‘ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ’

‘ਸਲਵਾਨ’

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

‘ਇੱਕ ਸੀ ਦਰਿਆ’

‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’(1996)

‘ਨਿੱਕੇ ਸੂਰਜਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ’

‘ਐਇੰ ਨੀ ਹੁਣ ਸਰਨਾ’

‘ਇਸ਼ਕ ਬਾਝ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੱਜ ਨਾਹੀ’

‘ਐਸੇ ਜਨ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰੇ’

‘ਚਾਨਣ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ’

‘ਅਵੇਸਲੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਾਇਕਾ’

‘ਨਿਉਂ-ਜੜ੍ਹ’

‘ਤੂੰ ਚਰਖਾ ਘੁਕਦਾ ਰੱਖ ਜਿੰਦੇ!’

ਐਇੰ ਕਿਵੇਂ ਖੋਹਲੋਂਗੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ?’

ਰਸਾਲਾ:-

‘ਨਾਗ ਨਿਵਾਸ’।

ਸਨਮਾਨ:-

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਦੂਕਾਰਾ ਨੂੰ (1981) ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਰਵੋਤਮ ਇਕਾਂਗੀ ਪੁਸਤਕ।
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਲੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਅਵਾਰਡ-ਅੰਨ੍ਹੇ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਨੂੰ 1983 ਵਿਚ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ 1996 ਵਿਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਵਾਰਡ।
4. ਲੋਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੰਚ ਜੈਤੋ ਵੱਲੋਂ 1999-ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਸੇਵਾ ਸਨਮਾਨ।
5. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਐਵਾਰਡ-1999
6. ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਜੀਵਨ ਗੌਰਵ ਸਨਮਾਨ-2000

7. ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਬੰਬਈ-ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਲੋਂ 2000 ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗੀਰੀ ਐਵਾਰਡ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਮਾਲਵਾ ਭੂ-ਖੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਰਸਾਨੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉਤੇ ਅਭੁੱਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ, ਧਾਰਮਕ ਸੰਕਟ, ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਦੀਰਘ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਤੇ ਗਰੀਬੀ 'ਚ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰ ਰਹੇ ਕਾਮਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਤੰਗੀਆਂ-ਤਰੁਸ਼ੀਆਂ ਬੇਬਸੀਆਂ, ਦੁੱਖਾਂ-ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ:

“ਜਿਸ ਢੰਗ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਨਿਮਨ/ਭੋਇੰ ਹੀਣ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਖੇਤ-ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ”।³⁰

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਬੜੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ : ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-509
2. ਧਨੰਜਯ: ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੇ ਦਸ ਰੂਪਕ ਧਨਿਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ
3. ਸਾਂਤੀ ਗੁਪਾਲ ਪੁਰੋਹਿਤ: ਨਾਟਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ-4
4. ਅਮਨਦੀਪ ਹੀਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ: ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-10
5. ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ(ਅਨੁ.), ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ-10
6. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-62
7. ਮੋਹਨਜੀਤ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬੱਤਰਾ(ਸੰਪਾ.), ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-20
8. ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-20
9. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ-65
10. s. v. Ketkar, history of caste in india, p. 15
11. ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ(ਅਨੁ.), ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ-7-8
12. ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ), ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ-32
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17
14. ਅਮਨਦੀਪ ਹੀਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ: ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-11
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12
16. ਜੀ. ਐਸ. ਗੁਰੀਏ, ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਤੇ ਨਸਲ(ਅਨੁ. ਐਸ. ਐਸ. ਸੋਢੀ), ਪੰਨਾ-16-17
17. ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ(ਅਨੁ.), ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ-7-8
18. ਚਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-17
19. ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ(ਅਨੁ.), ਮਨੂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ-231
20. ਅਮਨਦੀਪ ਹੀਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ: ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-25
21. ਜੇਮਜ਼ ਮੈਸੀ, ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬੱਤਰਾ(ਸੰਪਾ.), ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-8
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17
23. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-1349
24. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-324
25. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-15
26. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ (ਸੰਪ.), ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਦਲਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-46
27. ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ, ਮਲਵਈ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮੋਹ ਖੋਰੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪ.), ਪੰਨਾ-25
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-25-26
29. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-95

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

30. ਸਤਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਸਲ, ਇਕ ਰਮਾਇਣ ਹੋਰ: ਪਾਠ ਮੂਲਕ ਅਧਿਐਨ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ ਭੂਮੀ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪ.), ਪੰਨਾ-141

ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਧਾ

ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਬਦ 'ਨਾਟਯ' ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਹ 'ਨਟ' ਅਤੇ 'ਨਾਟ' ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।¹ ਭਾਈਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਵਿਚ 'ਨਟ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਣਾ, ਕੰਬਣਾ, ਸਰਕਣਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਯ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਸਵਾਂਗ ਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਯੂਨਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਲਈ ਡਰਾਮਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਰਾਮਾ ਸ਼ਬਦ 'ਡਰਾਓ' ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਕਾਰਜ ਦੇ ਅਨੁਕਰਨ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਮਾਨਵ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਚ ਨਾਲ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਢੁੱਕਵੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਨੈ ਪੂਰਨ ਅਦਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦਭਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁੱਟ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗੁੱਟ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਗੁੱਟ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਕਥਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸਰੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ।”²

ਨਾਟਕ ਵੇਦ ਨਹੀਂ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਹਾਂ ਖਾਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਟਕ ਸਮਾਂਗਤ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰੂਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਲੰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਵੀ ਹੈ ਤਦੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਨਾਂਵ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਐਸੀ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰੇ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਲਾ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ, ਅਨੁਕਰਣ ਵਿਚ ਨਕਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਨਾਟਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ, ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਰਲ ਸਿੱਧਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਤਮਕ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਰ ਮਿਲਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇੰਝ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

“ਹਰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਇੱਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਜਨਤਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³

ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮੌਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਤੀ, ਪਿਤਾ, ਭਰਾ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਚਾਰੀਆ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਵਾਦ ਮੂਲਕ ਅਲੇਖ ਜਾਂ ਕਥਾ ਅਭਿਨੇਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਰੰਗ, ਸ਼ਿਲਪ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਰੰਗਮੰਚ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਦਰੀਨਾਥ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾਟਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਰਪਣ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸਾਫ਼ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਹਲੂਣੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅਭਿਨੈ ਤਿੰਨੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਕਲਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ-

“ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁴

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ-ਵਧੀਕੀਆਂ, ਲੁਕ ਕੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਗੁਨਾਹਾਂ ਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਵਿਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੰਨੋਰੰਜਨ ਨਾਲ ਵੀ।

ਮਾਰਟਿਨ ਐਸਲਿਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”⁵

ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰੋਗ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਅਤੇ ਜਿਉਣ ਜੋਗਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਗਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ-ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਸਰਦਾ ਤੇ ਅਰੋਗ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਉਣਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲਰਿਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਹੈ।

ਅਰਸਤੂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਖਾਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁶

ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਆਦਮੀ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਰਜ ਤੇ ਅਨੁਕਰਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਆਪ ਇੱਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਨੁਕਰਨ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਕਲ ਹੈ।

ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਬੀਤਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨ ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਪਾਤਰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਧਵਰਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਦਲਦੇ ਅਤੇ ਟਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਮੰਚ ਉੱਤੇ ਅਭਿਨੈ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਹਲੂਣੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੱਚੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਮੂਹ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਕ ਉੱਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਸਰੋ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਤਾਰਾ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਦਰਪਣ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ।”⁷

ਨਿਕੋਲ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਾਵਿ ਹੈ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਾਪਰਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਨੁਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਅਨੁਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵ ਅਭਿਨੈ ਹੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ, ਨਾਟਕ ਉਦੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਅਭਿਨੈ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵੀ। ਨਾਟਕ ਨਿਰੁ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਅਭਿਨੈ ਬਿਨਾਂ ਨਾਟਕ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਟਕ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਪਰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੰਚ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਹੈ।

ਮਾਰਟਿਨ :-

“ਨਾਟਕ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦਿਲ ਪਰਚਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇਵੇ।”⁸

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਸਮਾਨ-ਅਰਥੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਜੇ ਕੋਈ ਮਹੱਤਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਖਰੜਾ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਲਿਖਤਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਗੂੜਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਾ ਵੀ ਸ਼ਿਲਪ ਮਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਬਸਨ ਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸ਼ਿਲਪ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁੱਝ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆਂ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰੰਗਮੰਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਸਹਿਜਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਦ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਰਸ ਹੈ, ਅਰਸਤੂ ਗੋਂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਭਰਤ ਮੁੰਨੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਸਤੂ, ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਸ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਗੋਂਦ, ਪਾਤਰ, ਵਿਚਾਰ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੇ ਗੀਤ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਚਾਰੀਆ ਨੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾ ਵਸਤੂ, ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ, ਦੇਸ਼, ਕਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਤ ਤੱਤ ਹਨ-

ਪਲਾਟ ਜਾਂ ਗੋਂਦ

ਪਾਤਰ ਚਿੱਤਰਨ

ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ

ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਉਦੇਸ਼

ਰੰਗਮੰਚ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਉਦਭਵ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਰਗ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਅਤੇ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਾਟ- ਪ੍ਰੰਪਰਾ (ਹੜੱਪਾ ਤੋਂ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੱਕ) ਵਿਚ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਨਾਟ-ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:- ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਨੇ ਕਈ ਅਨਮੋਲ ਲੱਭਤਾਂ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੜੱਪਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਾਚ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਕਈ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਸਭ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਰਮਿਆਨ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲੋਕ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨਕਲਾਂ, ਤਮਾਸ਼ੇ, ਪੁਤਲੀ ਨਾਟ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਅਖਾੜੇ ਅਤੇ ਜਲਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1849 ਈ. ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਨਾਟ-ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ‘ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ’ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਾਟਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-1901 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ, 1948 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ, 1976 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਅਤੇ 1991 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਉਦਭਵ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪਛੱਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਵਲੋਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਚੌਹਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਯਤਨ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਨਸਲੀ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬਹੁ-ਧਰਮ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੇਗਰੀਟੋ, ਪ੍ਰੋਟੋ-ਆਸਟ੍ਰਾਲਾਟਿਡ, ਮੰਗੋਲਾਇਡ, ਵੈਸਟਰਨ ਨਾਰਡਿਕ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਉਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਨਸਲ ਆਰੀਆ ਸਨ। ਆਰੀਆ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੱਸੇ। ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ(ਦ੍ਰਾਵਿੜਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੁਕਤ’ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਸ਼ਿਸਟੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ‘ਬ੍ਰਹਮਾ’ ਦੇ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ੁਕਤ’ ਨਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਵਰਣ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਬਾਅਦ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਮਨੁ-ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮਨੁ-ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ”।⁹

ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੜੋਤਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ, ਬਾਹਾਂ, ਪੱਟ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਨੰਬਰਦਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼ ਤੇ ਸੂਦਰ ਵਰਣਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ”।¹⁰

ਇਸ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕਸ਼ੱਤਰੀ, ਵੈਸ਼, ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਵਿਚ ਵੰਡ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਵਰਣ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਆਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਾਵਿੜਾ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਵਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉੱਪਰਲੇ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਰ ਜਾਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ, ਖੱਤਰੀ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਵੈਸ਼ ਪੱਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਸੂਦਰ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਨਮਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਇਹ ਅੰਗ ਸਾਮਾਜਕ ਪਦਵੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ‘ਪੁਰਸ਼ ਸੂਕਤ’ ਸਲੋਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਨੁ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁ ਨੇ ਇਹ ਵੰਡ ਕਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਜਨਮ ਆਧਾਰਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ‘ਪੰਚਮ’ ਵਰਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਪੰਚਮ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ‘ਦਲਿਤ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ:

“ਦੱਬਿਆ, ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂ ਲਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੀਣ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ”।¹¹

‘ਦਲਿਤ’ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ‘ਦਲ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਆਦਿ। ਭਾਰਤੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ‘ਸੂਦਰ’ ਜਾਂ ‘ਅਛੂਤ’ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹਾਸਿਆਗਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ, “ਦਲਿਤ (ਦਲ ਅਤੇ ਕਤ)

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

1. ਜਿਸ ਦਾ ਦਮਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।
2. ਜੋ ਕੁਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਦਲਿਆ, ਮਸਲਿਆ ਜਾਂ ਰਗੜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
3. ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।
4. ਜੋ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਅਰਥਾਤ ਪੁੰਗਰਨ ਜਾਂ ਵਧਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਹੀਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।
5. ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਹ ਹੇਠਲਾ ਵਰਗ ਜਿਹੜਾ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ- ਜਿਵੇਂ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ, ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਨਾਤਨੀ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਜਾਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਦਰ ਜਾਂ ਅਛੂਤ ਆਖੀਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। “ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ ਹਿਬਰੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ‘ਦਲ’ ਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਦੁਰਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਦਾਤੂ ਸ਼ਬਦ ਦਲਿਤ-ਭਾਵ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਸ਼ੋਸ਼ਤ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭ ਹੈ”।¹² ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ‘ਦਲਿਤ’ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਜਾਤ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ‘ਵਰਣ’ ਅਤੇ ‘ਜਾਤ’ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਜਾਤ’ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ (caste) ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਕਾਸਟਾ (casta) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਨਸਲ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਕੁਲ, ਖਾਨਦਾਨ, ਕਬੀਲਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਰੰਗ ਨਸਲ ਤੋਂ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਚੇਤਨਾ’ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘Awareness’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ‘ਚੇਤਨਾ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੂਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਚੇਤਨਾ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ”।¹³ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇੰਝ ਚੇਤਨ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੌੜੇ ਕੁਸੈਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਚਿੰਤਨ/ਧਾਰਾ/ਲਹਿਰ ਹੈ”।¹⁴ ‘ਦਲਿਤ’ ਅਤੇ ‘ਚੇਤਨਾ’ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ 18 ਸਦੀ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਕਾਬਜ ਰਹੇ। “ਅਲ-ਬਰੂਨੀ, ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯਾਤਰੀ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਭਾਰਤ’ ਲਗਭਗ 1030 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ (ਭੂਮਾਂ ਤੇ ਚੰਡਾਲਾਂ) ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ”।¹⁵ ਭਾਂਵੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਬਰਾਬਰੀ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਨਾ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਦਲਿਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਨਿਆਂ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਜੁਲਮ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਾਗਰੂਕਤਾ/ਚੇਤਨਤਾ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਾਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ (ਜਾਤ ਪੱਖੋਂ ਵੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਭਾਵ ਸੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਸੂਦਰ) ਵਾਰੇ, ਹਾਕਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਦਲਿਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਨਾ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਵਾਰੇ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲੀ ਟੈਕਸਟ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਖੁਦ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ-ਸਿਰਫ਼ ਦਲਿਤ-ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਦਲਿਤ ਹੋਣ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ-

“ਜਾਤੀ ਓਛਾ ਪਾਤੀ ਓਛਾ ਓਛਾ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੀ ਸੇਵਾ ਨ ਕੀਨੀ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ।”¹⁶

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੂਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਜ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ;

“ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰ ਉਪਾਇਆ

ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ।।

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ

ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ”।।¹⁷

“ਜੇ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਇਆ।।

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ”।।¹⁸

ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੀਚਾਂ (ਦਲਿਤ ਵਰਗ) ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਨੀਚਾ ਅੰਦਰ ਨੀਚ ਜਾਤਿ

ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ

ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਕੇ ਸੰਗ ਸਾਥਿ

ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ”।।¹⁹

“ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ, ਨੀਵੇਂ ਨਿਤਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਜਿਉਣ ਦਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ”।।²⁰

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭਾਂਵੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰਤੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1854 ਦੇ ਡਿਸਪੈਚ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਜਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਖਲੇ ਸਮੇਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅਲੱਗ ਚੋਣ-ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਈ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ-ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਸਦਕਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਤਿਬਾ ਫੂਲੇ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗੁਲਾਮਗਿਰੀ'(1873) ਅਤੇ ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦਾ 'ਮੂਕਨਾਇਕ' ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਐਲਾਨਨਾਮਾ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਆਦਿ ਧਰਮ' (1925) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕਦਮ ਸੀ।

ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

- ਅਨੁਛੇਦ 14 ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 15(4) ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।
- ਅਨੁਛੇਦ 16(4) ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 17 ਰਾਹੀਂ ਛੂਆ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 39 ਰਾਹੀਂ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਲਈ ਆਰਥਕ ਬਰਾਬਰੀ ਲਈ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- ਅਨੁਛੇਦ 46 ਰਾਹੀਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਅਤੇ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਪਰਤੂੰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆਂ। ਡਾ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕੀਆਂ ਹਨ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ‘ਬਲੈਂਕ ਪੈਂਥਰ’ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ 1972 ਵਿਚ ‘ਦਲਿਤ ਪੈਂਥਰ’ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਜਨ ਸਮਾਜ ਪਾਰਟੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਂਸੀ ਰਾਮ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰਤੂ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ ਉਚ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ (ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਦਿ) ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਖੋਜ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਆਰੰਭ ਵਿਧੀਵਤ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਦੁਲਹਨ’(ਸੁਹਾਗ) ਰਾਹੀਂ 1913 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਉਂ 1913 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 96 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਇਹ ਡੰਮਣੇ’ 1928 ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰਤੂ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲੋਂ ਜਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪਰ 1975 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਜਾਤੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦਲਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਮੁੜ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ‘ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ’ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ।

1. ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ 1913 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
2. 1913 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
3. 1947 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
4. 1975 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ
5. 1990 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਢ 1913 ਤੋਂ ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੁਲਹਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਪਰਤੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। 1913 ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 1913 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ ਦਾ ਦੌਰ ਗੁਲਾਮ ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਕੀ ਗੁਲਾਮ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾੜੀ ਹੀ ਸੀ। ਅਗਲਾ ਦੌਰ 1947 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਆਸ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਵਿਧਾਨ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੱਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 1975 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਦਾ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਤੀ ਦੀ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ।

1. ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ 1913 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਹੜੱਪਾ ਅਤੇ ਮੋਹਿੰਜੋਦੜੋ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਸਭ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਉਪਰੰਤ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮਨ-ਪ੍ਰਚਾਵੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਰਮਿਆਨ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲੋਕ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਨਕਲਾਂ, ਤਮਾਸ਼ੇ, ਪੁਤਲੀ ਨਾਟ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ, ਰਾਸ ਲੀਲਾ, ਅਖਾੜੇ ਅਤੇ ਜਲਸਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। “ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪੰਥ 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ’ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ”।²¹ ‘ਪਾਰਸੀ ਥੀਏਟਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀਆਂ’ ਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਨਾਟਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਸਨ।

2. 1913 ਤੋਂ 1947 ਤਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਖੋਸਲਾ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਆਦਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਈ. ਸੀ. ਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਇਹ ਡੂੰਮਣੇ' ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਦਰਜੇ ਦਾ ਮਾੜਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਈ. ਨੰਦਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ(ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ) ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ(ਨਵਾਂ ਮੁੱਢ, ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ) ਵੀ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਟਕ 'ਇਹ ਡੂੰਮਣੇ' ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਦਲਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। 'ਇਹ ਡੂੰਮਣੇ' ਨਾਟਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਡੂੰਮਣਿਆਂ(ਡੂੰਮ ਜੋ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਹੈ) ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅੰਦਰ ਜਾਤੀ ਆਧਾਰਤ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਦੁੱਖਾਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਖੂਹ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਬਦਲੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਟ ਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਮਾਫੀ ਵੀ ਦਲਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਗਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਤ ਆਧਾਰਤ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਦੌਲਾ: ਕਿਉ ਉਏਂ ਡੂੰਮਣਿਆ, ਕਿਉਂ ਮਰਨ ਪਿਟੀ ਚੁੱਕੀ ਆ! ਉਏ

ਤੈਨੂੰ ਜਿੰਦ ਨਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦੀ, ਜੋ ਡੋਲ ਭਿੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਖੂਹ ਦਾ

ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸੁਟਿਆ ਈ।²²

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਤ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਜੱਟ ਸਾਰੀਆਂ ਬਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:

ਮਾਧੋ: ਹੋਰ ਲਾਉ, ਹੋਰ ਲਾਉ, ਦੋ ਮੇਰੀ ਵਲੋਂ ਵੀ ਲਾ ਦਿਉ। ਇਹ ਬਹੁਤ

ਭੁਏ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਪਰਸੋਂ ਇਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧੋਤੀ ਭਿੱਟ ਦਿੱਤੀ

ਸੀ।²³

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਇਸ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ 'ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ' ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਪਾਤਰ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ: ਵੇਖ ਉਏ ਸਾਉਣ ਸਿੰਘਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੂੰਮਣਿਆ ਕਹੀ

ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਏ, ਨਾ ਸਾਮੁਣੇ ਬੋਲਣੇ ਟਲਦੇ? ਜੇ ਮੇਰੇ

ਕੋਲੋਂ ਖੂਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਰ ਪਏ ਪਿਟਣਗੇ।²⁴

ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਸਾਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰਤੂੰ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ: ਉਏ ਬਾਪੂ ਤੇ ਫੇਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਵਾਹ ਭਈ ਵਾਹ, ਬੜੇ

ਸਿਆਣੇ ਓ ਤੁਸੀ। ਰੇਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ? ਉਸ

ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਡੀ ਭਿੱਟ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੀ ਏ? ਕੋਈ ਅਕਲ ਕਰੋ, ਹੋਸ਼

ਕਰੋ। ਏਨੀ ਗਲੋਂ ਐਨਾ ਫੁਸਾਦ।²⁵

ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਡੂੰਮਣਾ ਆਪਣੀ ਮਾਰ ਕੁਟਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਾਫੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਡੂੰਮਣੇ: ਉਏ ਸਰਦਾਰ ਜੀ, ਅਸਾਂ ਵੈਰ ਕੀ ਚੁਕਣਾ ਏ? ਅਸੀਂ ਕਾਸ ਜੋਗੇ

ਆਂ? ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਈ ਖਾਣਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਈ ਛਤਰ ਛਾਏ

ਵਸਣਾ ਏ।²⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡੂੰਮਣੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

3. 1947 ਤੋਂ 1975 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਆਸ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਿਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇਕ ਦਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਨੁਛੇਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰਨੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਝਲਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜਸੂਜਾ, ਹਰਸਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ, ਪਰਿਤੋਸ਼ ਗਾਰਗੀ, ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਆਦਿ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ' ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਜੋਗਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜੋਗਾ: (ਮੁਸਕਾਂਦਾ ਹੋਇਆ) ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਏਂ। ਏਹੋ ਤਾਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਨ ਦੀ

ਕਰਾਮਾਤ ਏ। ਜਿਹੜੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਉਹ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਨੇ ਜਿਹੜੇ

ਵੇਹਲੜ ਮੁਸ਼ਟੰਡੇ ਨੇ ਉਹ ਐਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਜੋ ਲੰਡੇ ਲੁੱਚੇ ਨੇ ਉਹ ਸਰਾਫਤ

ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੇ। ਜੋ ਨੇ ਉਹ ਦਸ ਨੰਬਰੀਏ ਨੇ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਤਜੁਗ

ਵਰਤਾਉਣ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਥ ਏ।²⁷

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਸ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚੌਂਕੀਦਾਰ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਚੌਂਕੀਦਾਰ: ਹੁਣ ਮੈਥੋਂ ਕਿਥੇ ਹੋਣਾ ਨਵਾਂ ਕੰਮ

ਜੋਗਾ: ਤਕੜਾ ਹੋ ਚਾਚਾ ਨੱਥੂ, ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਢਾਈ ਬੈਠ ਹੈ?

ਚੌਂਕੀਦਾਰ: ਜੋਗਿਆ, ਚੜਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜਰਦਾ ॥

ਜੋਗਾ: ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਸ ਚੂਸ ਲਿਆ ਏ, ਨਵੇਂ ਲਈ

ਕੋਈ ਚਾਅ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਚੌਂਕੀਦਾਰ: ਨਵਾਂ ਜਨਮ ਸਾਡਾ ਕਬਰ 'ਚ ਪੈ ਕੇ ਈ ਹੋਊ।²⁸

ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਜੋਗਾ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਮਾੜੀ ਹਾਲਾਤ ਲਈ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

ਜੋਗਾ: ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਕਣ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਮਨ ਆਈਆਂ

ਕਰਦੇ ਨੇ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੋਲ ਦਾ ਪੋਲ ਖੁੱਲ ਚੁੱਕਾ ਏ। ਇੰਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ।²⁹

ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ 'ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ' ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਇਕ ਗੁਨਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਕਣਕ ਦੀ ਬਲੀ' ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਦੇ ਹੋ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਰਹੇ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ ਤਾਰੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਗੁਨਾਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮੱਘਰ, ਜੋ ਕਿ ਉੱਚ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਾਂਬਾ ਨਾਮ ਦੀ ਔਰਤ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੱਘਰ: ਮੇਰਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ?

ਤਾਂਬਾ: ਬਥੇਰਾ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇਰਾ। ਐਨਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ

ਆਪਣੇ ਖਸਮ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ

ਦਾ ਇਨਾਮ ਕੀ ਮਿਲਿਆ? ਮਿੱਟੀ! ਤੇਰੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ

ਕਿਥੇ ਕਿਥੇ ਨਹੀਂ ਫੇਰੇ ਪਾਏ? ਨਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਤੈਨੂੰ

ਫਾਹ ਕੇ ਦਿੱਤੀ- ਖਖੜੀ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ। ਰਣੀਏ ਲੁਹਾਰ

ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਸਭ ਛਕ ਗਿਆ: ਛੇਕੜ ਮੈਨੂੰ

ਠੁੱਠ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਕੌਲ ਕੀਤਾ ਸੀ,

ਪਰ ਦੋ ਸੌ ਰੀਠੇ ਵੀ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਤੂੰ।³⁰

ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਸ਼ੋਸਣ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਾਲਤ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਵੀ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ। ਨਤੀਜਾ ਕਈ ਵਾਰ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਤੱਕ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ‘ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਅੰਤ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਖਰਾਬ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ‘ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਝੰਡੂ ਜਦੋਂ ਮੱਘਰ, ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮੱਘਰ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੱਘਰ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ-

ਝੰਡੂ: ਜੇ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਿਓ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਅਰਜ ਤਾਂ....

{ਝੰਡੂ ਝੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ}

ਮੱਘਰ: ਖਬਰਦਾਰ, ਪਾਂ ਹੱਟ। ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰਾਂ ਹੱਟ!

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਓ ਸਹੁਰਿਆ, ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਭਿੱਟ ਦੇਵੇਂਗਾ।

ਜਾਹ, ਉਥੇ ਮੇਰੀ ਛਾਂ ਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾ।³¹

ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਛੂਹ ਜਾਣ ਤੇ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਿੱਟ ਗਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੱਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੂਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉੱਚ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਛੂਆ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਵਸਤੂ ਸਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਨਵਾਂ ਮੁੱਢ' ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਵਰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਬਦਲ ਰਹੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਸੇ ਕੜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਵਣੀ ਰਚਿਤ 'ਮਛੇਰੇ' ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਾਤਰ 'ਰੱਤੀ' ਜੱਟ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਧਵਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਜ਼ਬੀ ਜਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ, ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਬਦਲਾਅ ਜੈਮਲ ਅਤੇ ਨਰੈਣੀ ਦੀ ਗਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

ਨਰੈਣੀ: (ਚੌਂਕ ਕੇ) ਪਾਲਾ ਸਿੰਘ ਕਿਹੜਾ?

ਜੈਮਲ: ਮੁਜ਼ਾਰਾ ਏਹਦਾ?

ਨਰੈਣੀ: ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਨਾਲ?

ਜੈਮਲ: ਆਹੋ, ਕੋਈ ਹਰਜ ਏ?

ਨਰੈਣੀ: ਮਜ਼ਹਬੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ?

ਜੈਮਲ: ਛੱਡ ਭੂਆ ਅੱਜ ਕਲ ਕੌਣ ਦੇਖਦਾ ਐਹਨਾ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ।³²

ਇਸ ਨਾਟਕ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਲੂਣਾ' ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਲਿਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਸਲਵਾਨ, ਲੂਣਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿੱਸਾ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਦੋਸ਼ ਲੂਣਾ ਦਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਲਵਾਨ ਆਪਣੀ ਕਾਮ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਲੂਣਾ ਦਾ ਦਲਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੂਣਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਾ ਵਰਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਲੂਣਾ ਦੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਅਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਸਲਵਾਨ: ਜੇ ਲੂਣਾ

ਸ਼ੁਦਰ ਦੀ ਧੀ ਹੈ

ਨਿਰਦੋਸ਼ੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਕੀਹ ਹੈ?

ਵਰਮਨ: ਦੋਸ਼

ਦੋਸ਼ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੈ

ਜਾਂ

ਫਿਰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਹੈ ³³

ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਲੂਣਾ' ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਸ਼ੁਦਰ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਲਵਾਨ: .....

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸੱਜਨ

ਸਭ ਸ਼ੁਦਰ ਹਾਂ

ਭਿੱਟ-ਅੰਗੇ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਵਿਹੂਣੇ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਹੂਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਲੈ ਕੇ

ਧਰਮਾਂ ਵਵਿਹੜੇ ਕਰੀਏ ਟੁਣੇ

ਕਰਮ-ਵਿਛੁੰਨੇ, ਜਨਮ-ਵਿਹੂੜੇ

ਉੱਤੋਂ ਮਿੱਠੇ

ਵਿੱਚੋਂ ਲੂਣੇ ³⁴

ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

4. 1975 ਤੋਂ 1990 ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਇਹ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਤੀਜਾ ਦੌਰ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੌਰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਖਾਸ ਕਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ‘ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ’ ਦਾ ‘ਕੱਲ, ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ’ ਜਿਥੇ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ ਸੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਐਵਾਰਡ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ‘ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ’ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਟਕ ‘ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ’ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ-ਆਤਮਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਦਮਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਤਵਾ ਆਦਿ।

ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ’, ‘ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੋਗੀ’, ‘ਇੰਦੂਮਤੀ ਸੱਤਿਦੇਵ’, ‘ਬਾਤ ਫੱਤੂ ਝੀਰ ਦੀ’, ‘ਜੀਤਾ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ’ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਬੋਣਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’, ‘ਸੱਕੀ ਕੁੱਖ’, ‘ਜਦੋਂ ਬੋਹਲ ਰੋਂਦੇ ਹਨ’ ਅਤੇ ‘ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ’, ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਦਾ ‘ਹਰਿਜਨ’ ਅਤੇ ਇਸਹਾਕ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ‘ਮੁਸੱਲੀ’ ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

‘ਅੰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਸੋਗੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਰਾਹੀਂ, ਬਾਗ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀ ਨਾਲ ਬਾਗ ਦੇ ਉਜੜਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਿਮਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਾਵਾਡੋਲ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ‘ਖੁਸ਼ੀਏ’ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਲਚਾਰੀ ਅਤੇ ਬੇਬਸੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਨਾਲ ਵੱਟਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਤਰ ‘ਸੀਬਾਂ’ ‘ਹਰੀਏ’ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਦਾ ਆਦੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਘੁਣ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰੀ ਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਨਾਟਕ 'ਜੀਤਾ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣਾ' ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਜੀਤੇ ਨਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਦਾ ਟੱਬਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੁਲਮ ਸਹਿੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਡਾ ਵਿਰਸਾ, ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਗੀਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਨ ਜਾਤੀ ਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ:-

ਟੁੱਟੀ ਮੰਜੀ ਬਾਣ ਪੁਰਾਣਾ, ਵਿਚ ਦੀ ਚੀਹਦੇ ਤਾਰੇ,

ਨਾਈਆਂ ਦੀਏ ਕੁੜੀਏ ਨੀ, ਤੈਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਪੈਣ ਚੁਬਾਰੇ।

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੀਤੇ ਦੀ ਭੈਣ ਕਰਮੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਨਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਿਮਨ ਵਰਗੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

'ਕਿਰਪਾ ਬੋਣਾ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੇ ਮੰਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਕਿਰਪਾ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਰਪੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇਕ ਧੀ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਹ ਖੱਡੀ ਉਣਨ ਦਾ ਕੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਸਕੇ ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਖੇਡ ਦੇਖੇ ਤੇ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਧੀ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਤੋਰਨ ਲਈ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਖੱਡੀ ਫਿਰ ਤੋਂ ਉਣਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ।

ਨਾਟਕ 'ਬਾਤ ਫੱਤੂ ਝੀਰ ਦੀ' ਵਿਚ ਚਰਨਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਭੋਇੰ ਹੀਣ ਵਰਗ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭੋਇੰ ਹੀਣ ਫੱਤੂ ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਗਰੀਬੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਲੈਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁੰਡਾ ਇਕ ਵਾਰ ਗਿਆ ਵਾਪਿਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਫੱਤੂ ਦੀ ਧੀ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖਿਡਾਰੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਚੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਗਰੀਬੀ ਭੋਗਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ ਵਾਂਗ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਥਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ' ਵਿਚ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਪਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੰਤੂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਲਗਭਗ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਲਈ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਬੰਤੂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਰਸਮ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਰਬਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਰਕਮ ਉਧਾਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਸਰਬਣ ਵਰਗੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਆਜ ਲਗਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰ ਸਕਦੇ। ਇਸੇ ਧੌਂਸ ਵਿਚ ਸਰਬਣ ਬੰਤੂ, ਤਾਪੀ, ਸੱਤੀ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵਗਾਰ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰਕਮ ਵਸੂਲਣ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦੁਧਾਰੂ ਪਸ਼ੂ ਵੀ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਬੇ ਬੰਤੂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਿਹਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨਾਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਖਹਿਬੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦੇ। ਦੇਖੋ :

ਬਿਹਾਰੀ : ਪਿਉ! ਪਿਉ ਦੱਸਦੀ ਮੈਨੂੰ! ਇਹ ਕੋਈ

ਪਿਉ ਬਣ ਸਕਦਾ ਮੇਰਾ। ਨਾਂਹ। ਪਿਉ

ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ। ਬੰਤੂ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ।³⁵

ਤਾਪੀ : ਨਾ ਪੁੱਤ, ਇੱਦਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ।

ਬਿਹਾਰੀ : ਅਸੀਂ ਸਰਬਣ ਨੂੰ ਮੱਝ ਨਹੀਂ ਖੋਹਲਣ ਦੇਣੀ।

ਕਰਜ਼ਾ ਹੈਗਾ ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਦਖਾਲੇ। ਹਿਸਾਬ ਕਰੇ।

ਅਸੀਂ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕੌਡੀ ਕੌਡੀ ਮੌੜ ਦੇਵਾਂਗੇ ਪਰ

ਮੱਝ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇਣੀ।

ਤਾਪੀ: ਮੱਝ ਦੇ ਪੈਸੇ ਕੱਟੁਗਾ ਵਿਚ।

ਬਿਹਾਰੀ: ਜਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਉਹਨੇ ਕੱਟਣੇ, ਮੈਂ ਸਭ ਸਮਝਦਾਂ।

ਸਰਬਣ ਨੂੰ ਕਹਿ, ਮੱਝ ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੇਚਾਂਗੇ। ਮੰਡੀ ਜਾ

ਕੇ ਵੇਚੀਏ, ਚਾਹੇ ਕਾਲੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਵੇਚੀਏ। ਪਰ ਸਰਬਣ

ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਚਣੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਵੱਟਣੇ ਐ।

ਤਾਪੀ: ਉਹ ਵੀ ਤਾਂ ਉਹੋ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ।

ਬਿਹਾਰੀ: ਓਹੋ ਗੱਲ ਕਿੱਦਾਂ ਹੋ ਗਈ! - ਤੂੰ? ਤੂੰ ਵੀ ਤੀਵੀਂ ਥੋੜੇ

ਐ। ਤੂੰ ਵੀ ਗੰਡੋਏ ਦੀ ਗੰਡੋਈ ਏ। ਦੋਵੇਂ ਗੰਡ ਗੰਡੋਏ।
ਰਤਾ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਚੋਂ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ? ਸਰਬਣ ਕੁੱਤੇ
ਦੇ ਪੁੱਤ ਨੇ, ਜਬਰਦਸਤੀ ਕਰ ਕੇ, ਅੱਧੇ ਪਸੇ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਦੇਣੇ, ਉਹਦੀ ਪਿੰਗੋਜ਼ੋਰੀ ਅੱਜ ਮੈਂ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਹੱਟਣਾ।³⁶

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਮਾਲਵਾ ਭੂ-ਖੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਰਸਾਨੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਭੂਮੀ ਉਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਲਘੂ ਨਾਟਕ 'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਲਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੌਲਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਗੱਜਣ ਅਤੇ ਦੌਲੇ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਦੌਲੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੰਦਾ ਹੈ।

ਦੌਲਾ: ...ਲਾਣੇਦਾਰਾ ਗੱਲ ਕੀ ਦੱਸਾ? ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਦੋਇ ਪਾਸਿਉਂ

ਜਾਨ ਕੁੱਝਿਕ 'ਚ ਆਈ ਵੀ ਐ!..ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਲੁਕੋਹ!

ਮੈਂ ਭਾਗੂ-ਕੇ ਜਗਰ ਤੋਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ

ਵਿਆਜੂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਜੂ ਫੜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਸਾਨੂੰ

ਇਕ ਪਾਲੀ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਲੋੜ ਐ'। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਚਲ ਬਈ ਇਹ

ਘਰੇਂ ਕੁੱਤੇ ਖੱਸੀ ਕਰਦਾ ਫਿਰਦੈ, ਨਾਲੇ ਆਪਣੀ ਗਰਜ ਸਰੂ,

ਨਾਲੇ ਇਹ ਸੰਭਿਆ ਰਹੂ! ਮੈਂ ਰਲਾ-ਤਾਂ! ਇਹ ਐਸਾ ਕੁੱਤੇ ਦਾ

ਬੀ ਐ, ਡੰਗਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਚ ਛੱਡ ਕੇ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਧਰ

ਰੋਹੀਏ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿੰਦੈ! ਆਹ ਹੁਣ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਿਰਦਾ ਸੀ
ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡਦਾ! ਅਹਲਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਖੜ੍ਹਦੈ ਨਿੱਤ! ਅਖੇ, 'ਜਾਂ
ਤਾਂ ਰਕਮ ਮੋੜ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮੁੰਡਾ ਚੱਜ ਨਾਲ ਤੋਰ'। ਅਗਲੇ ਨੇ ਤਾਂ
ਕਹਿਣਾ ਈ ਐ ਜਦੋਂ ਪੰਡ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਐਂ!³⁷

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ 'ਹਰਿਜਨ' ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰਤੂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਕੁਝ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨਾ ਦਾ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਹਰਿਜਨ ਅਤੇ ਲਾਲ ਦਿਲ ਨਾਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ:

ਲਾਲ ਦਿਲ: ਬੇੜਾ ਗ਼ਰਬ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,
ਜਿਹੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗ਼ਰਬੀਆਂ ਹੁੰਦਾ, ਖਾਂਦੇ
ਪੀਂਦੇ ਹਾਕਿਮ ਜਿਹੜੇ ਹੁੰਦੇ, ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰ ਬੇੜਾ ਗ਼ਰਬ ਨਹੀਂ ਹੈ....।³⁸

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਵੀ ਉਸਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. 1990 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਇਹ ਦੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਗਭਗ 20-25 ਨਾਟਕਕਾਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪੱਖੋਂ ਵਿਸਤਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ-ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਆਤਮਜੀਤ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਬਲਰਾਜ ਮਾਨ, ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸੋਮਪਾਲ ਹੀਰਾ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਿੰਦਰ ਦਮਨ, ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਬੱਧਣ, ਜਗਦੇਵ ਢਿਲੋਂ ਆਦਿ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਟਕ 'ਨਵਾਂ ਜਨਮ' ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਸ਼ਿੱਬੂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਿੱਬੂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਭਾਵੇਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਸ਼ਿੱਬੂ ਆਪਣਾ ਲਾਗੀ ਦਾ ਕੰਮ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਭਾਂਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਿਵਾਏ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸ਼ਿੱਬੂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿੱਬੂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਸੱਚ ਮੰਨ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੱਬੂ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕੰਮ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਾਨਦਾਨੀ ਕੰਮ ਛੱਡਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਜਾਣੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਇਕੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁੱਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਲੋਕ ਬੜੀ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਮਿਲਖੀ ਵਰਗਾ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਖੁਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਲੋਕ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ-ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲੜਦੇ ਇਸ ਲਈ ਮਾੜੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਹੋਰ 'ਨਾਟਕ ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨ ਦਾ' ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਸ ਦਲਿਤ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ: ਮੈਂ ਮੁਨਸੀ ਖਾਂ ਤੋਂ ਸੱਜਨ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ,

ਇਹ ਗਾਤਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ,

ਭਾਈ ਗਾਧਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਸੁਣਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ

ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬਾਟੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਉਚ-ਨੀਚ

ਦਾ ਫਰਕ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਜੋਗਿਆ

ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕਹਿਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ ਕਿ ਬੰਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

ਛਕ ਲਏ ਤੇ ਫਿਰ ਉਚ-ਨੀਚ ਦਾ ਫਰਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਏ,

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਓ, ਉਹੋ ਉਚ-ਨੀਚ।³⁹

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ' ਵੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜਗੀਰ ਅਤੇ ਬਿਸ਼ਨੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਲੋਕ ਕਿਵੇਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ

ਜਗੀਰ: ਭਾਬੀ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਏ ਭੂਆ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਘਰ ਵਿਚ ਰੋਲਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਭੂਆ

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਗਈ ਸੀ, ਸਰਦਾਰਾਂ

ਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਤੂੜੀ ਲੈਣ ਗਈ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤਾੜ ਲਿਆ

ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹਨੇ ਨਹਿਰ 'ਚ ਛਾਲ

ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਏ।⁴⁰

ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ 1990 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਵਿਹੜਾ' ਵਿਚ ਜਗੀਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਜਗੀਰ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਪੰਜ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਦਰਦਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ-1
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-1
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-16
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
5. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ-60
6. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ-32
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-2
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-12
9. ਅਮਨਦੀਪ ਹੀਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ: ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-10
10. ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ(ਅਨੁ.), ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਨਾ-10
11. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-625
12. ਮੋਹਨਜੀਤ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬੱਤਰਾ(ਸੰਪ.), ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-70
13. ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ-20
14. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਪੰਨਾ-65
15. ਜੇਮਜ਼ ਮੈਸੀ, ਦਲਿਤ-ਚੇਤਨਾ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਬੱਤਰਾ(ਸੰਪ.), ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ-8
16. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-476
17. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-1349
18. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-324
19. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ-15
20. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ (ਸੰਪ.), ਸਮਦਰਸ਼ੀ ਦਲਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਨਾ-46
21. ਸੀਮਾ(ਸੰਪ.), ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-11
22. ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦਰ ਨੰਦਾ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ-478
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-478
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-481

25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-485
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-485-486
27. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ, ਪੰਨਾ-20-21
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-6
29. ਉਹੀ , ਪੰਨਾ-17
30. ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ, ਪੰਨਾ-36
31. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-34
32. ਪਾਂਧੀ ਨਨਕਾਵਣੀ, ਮਛੇਰੇ, ਪੰਨਾ-17
33. ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ, ਲੂਣਾ, ਪੰਨਾ-33-34
34. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-35
35. ਚਰਨ ਦਾਸ ਸਿੱਧੂ, ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ, ਪੰਨਾ-26
36. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-52
37. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਪੰਨਾ-16-17
38. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਹਰਿਜਨ, ਪੰਨਾ-115
39. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਨਵਾਂ ਜਨਮ, ਪੰਨਾ-56
40. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਲਾਰੇ, ਪੰਨਾ-38

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ

‘ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ’ ਅਤੇ ‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਮਾਲਵਾ ਭੂ-ਖੰਡ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਤੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਰਸਾਨੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਬੜੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਘਰੇਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਰਥਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤਸਵੀਰ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਭੁੱਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ, ਧਾਰਮਕ ਸੰਕਟ, ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਦੀਰਘ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਉਸ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦੋਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਘੱਟ ਸਮੇਂ, ਘੱਟ ਖਰਚ ਤੇ ਘੱਟ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਜਿਥ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਲਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੇ ਹੀ ਪਾਠਕ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ”।¹

“ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਚ ਦੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਥਵਾ ਧੁਨੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਖ਼ਤ-ਪੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਥੜ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੇਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ”।²

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ ਭੂਮੀ ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਪੁੰਧੂਕਾਰਾ’ ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਹਾਦ ਆਪਣੇ ਤੇਸੇ ਨਾਲ ਪਹਾੜ ਕਟਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤੇਸਾ ਅਤੇ ਪਹਾੜ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਅਦਾਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਦਰ ਬਾਣੀਆਂ ਹੱਟੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮੂਕ ਅਭਿਨਯ ਦੁਆਰਾ ਲਾਟਾਂ ਮੱਚਦੀਆਂ ਵਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਨਾਟਕ ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਔਲਖ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਲਘੂ ਰੂਪ ‘ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ’ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਵਿਚ ਔਰਤ, ਇਕ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ: ‘ਘਰ ਦੀ ਨਾਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨੀ ਭਰਾਵੇ ਜੂਨਾਂ’। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਚਨਾ(ਜੱਟ) ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਦੋ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਝ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਜਾਤ ਦੀ ਝਿਉਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਚਨਾ ਜੱਟ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਪਾਪ ਕਾਰਨ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਭੰਗਾ ਵਿਆਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਬਚਨੇ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। 30 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਬਚਨੇ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਾਕ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਝਿਉਰੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਚਨੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜੈਕੁਰ(ਬਚਨੇ ਦੀ ਪਤਨੀ) ਨੂੰ ਝਿਉਰੀ ਦੀ ਝਿਉਰੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਜੱਟ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰ ਬਚਨੇ ਅਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਚਨੇ ਅਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਜੈਕੁਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਜਮਾਤੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਉਹ ਜੋ ਲੁਟਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਜਗੀਰਦਾਰ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਲੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕਿਸਾਨ, ਕਾਮਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਰ ਵੰਡ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵਰਗ ਵੰਡ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਹਠਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਜੋ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੇ ਭੋਗੀ ਹੈ ਭੋਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਕਟ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਗ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸਹੀ ਜਾਂ ਭੋਗੀ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਪਾਤਰ ਜੈਕੁਰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਹੋ ਕੇ ਜੱਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਚਨੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਕ ਪੁਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਮਾਜ ਕੇਵਲ ਜੈਕੁਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਚਨੇ ਦੇ ਭਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਖੁਦ ਬਚਨੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਾਰਨ ਉਸਨੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ ਜੋ ਸਮਾਜ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਅਤਿ ਪੀੜਤ ਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

“ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਔਲਖ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਔਰਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਉਹ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ‘ਔਰਤ’ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਸਰੰਚਨਾ ਦੀ ਮੂਲ ਚੂਲ ਹੈ”।³

ਜੈਕੁਰ ਅਤੇ ਬਚਨੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਖਾਮਿਆਜ਼ਾ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਭੰਗਾ ਅਤੇ ਬਚਨੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ:

ਮਰਾੜੋ: .....। ਬਸ ਤੇਰਾ ਤੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਅੜਿਕਾ ਮੂਹਰੇ ਆ ਅੜਦੇ।

ਅਖੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਪੁਛੂ ਕੀ ਦਸਾਂਗੇ? ਬਈ ਮੁੰਡੇ

ਦੀ ਮਾਂ..... ਬਦਨਾਮੀ ਆਲੀ....

ਜੈਕੁਰ: (ਹਤਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਤਿੜਕਦੀ) ਕੁੜੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ-ਗੇ

ਮੈਨੂੰ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਵਸਦੀ ਨੂੰ, ਅਜੇ ਮੈਂ ਝਿਉਰੀ ਰਹਿਗੀ?4

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜਾਤ ਬਾਹਰਾ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਇਕੋ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਣਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਮਿੰਦੋ ਜੋ ਕਿ ਨਾਹਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਭੰਗੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਭੰਗਾ ਉਸ ਦਾ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਮਿੱਠੇ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਾਹਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਜੇ ਵੀ ਨਾਹਰੀ ਲਈ ਹੀ ਤੜਫਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਕੇ ਨਾਹਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਣਾਏ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਨਾਹਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਵੇਗ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਹਰੀ ਕੋਲ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਮਿੱਠੇ: ਕਈ ਵਾਰ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬੜੀ ਚੰਦਰੀ,

ਬੁਰਿਆਈ ਉਠਦੀ ਐ ਨਾਹਰੀ! ਜੀਅ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ

ਬਈ ਮੈਂ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬੀਹੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੀ

ਸਿੱਧੀ ਤੇਰੇ ਘਰ ਆ ਵੜਾਂ.... ਫਰ ਫੇਰ.... ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਦੇਹ

(ਨਾਹਰੀ ਨਾਲ ਲਿਪਟਣ ਲਗਦੀ ਹੈ) ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਐ”।⁵

ਮਿੱਠੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸੰਕੇਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਬੋਲਾਂ ‘ਘਰ ਦੀ ਨਾਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨੀ ਭਰਾਵੇ ਜੂਨਾਂ’ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਦੀ ਨਾਰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਪੂਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਨਾਲ ਮਰਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਭਵਿੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਗੰਢ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਔਰਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਮਰਦ ਕੁਰਾਹੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਾ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੈਕੁਰ ਮਰਾੜੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਔਰਤ ਜਾਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭੁਗਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਗਲਤ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੋਚ ਵਿਰੁੱਧ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ ਬੋਲ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਰਾੜੇ: ਉਹ ਠੀਕ ਐ ਅੰਮਾ ਜੀ ਪਰ ਵਚਾਰ ਤਾਂ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ

ਐ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੂੰਹ....।

ਜੈਕੁਰ: ਹੋਰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੀ ਹੁੰਦਾ? ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮਿਹਰੂ

ਤੇ ਮਿਹਰੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਨੀ ਪਤਾ?

ਅਹੁ ਭਾਉਆ ਦੀ ਦਰਸੋ ਜਦੋਂ ਘੁੱਦੇ ਮਜ਼ਬੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ

ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਭਾਂਡਾ ਛੇਕਤਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਉਆਂ ਦਾ?

ਤੂੰ ਇਕ ਛੱਡ ਤਿੰਨ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਐ ਤੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਤਾ

ਪਿੰਡ ਨੇ?⁶

ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ

ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕ ਭਾਵ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਅਰਾਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਇਕ ਸਰਾਪ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਛੋਹਿਆਂ ਹੈ। ਡਾ. ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:

“ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਰਥਕ ਹੀਣਤਾਂ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਔਲਖ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ”।⁷

ਆਰਥਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਹੀਣ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਦਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਗਲੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

ਭੰਗਾ: ਮੈਨੂੰ ਕੁਛ ਨੀ ਚਾਹੀਦਾ! ਥੋਡੇ ਅੱਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੱਥ! ਮੇਰੇ...

ਜਿਹੜੇ ਚਾਰ ਭਾਂਡੇ ਬਚਦੇ ਐ, ਦਿਉ ਨਹੀਂ ਤਾਂ.

ਜੈਕੁਰ: ਨਹੀਂ ਤਾਂ?

ਭੰਗਾ: ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੇਰ ਪਤਾ ਈ ਐ, ਝੱਜੂ ਪਊ, ਪੰਚੈਤ ਕੱਠੀ ਹੋਊ।

ਜੈਕੁਰ: (ਖਰੀ ਹੁੰਦੀ) ਐ ਫੇਰ ਪੂਰਾ ਹਸਾਬ-ਕਤਾਬ ਕਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ

ਵੀ ਨੀ ਅੱਡ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ।

ਭੰਗਾ: ਹਸਾਬ-ਕਤਾਬ? ਬੁਰਕੀ ਟੁੱਕ ਦੀ ਤੇ ਦੋ ਗਿੱਠਾ ਤਨ ਦੇ ਲੀੜੀਆਂ

ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਤਾ ਈ ਕੀ ਐ?

ਜੈਕੂਰ: (ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ) ਅਜੇ ਦਿਤਾ ਈ ਕੁਸ਼ ਨੀਂ ਬਗਾਨੀ ਧੀ ਦੀ ਦੇਹ...⁸

ਜੈਕੂਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਖਰੀ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀ ਉਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਚਨਾ ਅਤੇ ਭੰਗਾ ਇਕ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਸਮਝੋਤੇ ਰਾਹੀਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਿਭਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਭੰਗਾ ਇਸ ਚੁੱਪ ਸਮਝੋਤੇ ਨੂੰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡੀਆਂ ਪੈ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਭੰਗਾ ਅਤੇ ਨਾਹਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਇਸੇ ਲਈ ਜੈਕੂਰ ਭੰਗੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਝੋਤੇ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੰਡੀਆਂ ਪੈਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਨਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਡੰਗ ਟਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਚਨਾ ਅਤੇ ਨਾਹਰੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਹਰੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਈ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜੈਕੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਉਰ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੋਖੀਆਂ ਦੀ ਚੁੱਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬਚਨੇ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਭੰਗਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਕਲੇਸ਼ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਹਰੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵੀ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾਹਰੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਅੱਧੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਕਿਹੜੇ ਕੰਮ ਰਾਸ ਆ ਜਾਣਗੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵੰਡੀਆਂ ਪੈਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਔਰਤ ਜਿਹੜੇ-ਜਿਹੜੇ ਸਮਝੋਤੇ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਛੁਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੋ ਰਵੱਈਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਟੀਆ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਲੋਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਨਸਕ ਸੰਤਾਪ ਹੰਡਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਔਲਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਯਥਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੈਕੂਰ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਕੂਰ ਝਿਉਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਔਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੱਟ(ਬਚਨਾ) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਦਲਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਲੰਕ ਧੋਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਉਰ ਭੰਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਤ ਦੀ ਝਿਉਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਜੈਕੂਰ: (ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ) ਅਜੇ ਦਿੱਤਾ ਈ ਕੁਝ ਨੀ! ਬਗਾਨੀ ਧੀ ਦੀ ਦੇਹ...

ਭੰਗਾ: ਅਵਦੀ ਉਕਾਤ ਦੇਖ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਕੁੱਤੀਏ ਝਿਉਰੀਏ!

ਜੈਕੂਰ: ..... ਭਜ ਕੇ ਕਿਥੇ ਜਾਏਗਾ ਮਾਂ ਦਿਆ ਖਸਮਾਂ! ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ,

ਬਾਹਰ! ਪਹਿਲਾ ਅਵਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਸੁੱਚੀ ਕਰ, ਮਾਂ ਦਿਆ ਖਸਮਾਂ,

ਦੇਹ! 9

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਲਖ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਤਕੜੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਦਲਿਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਇਹੀ ਜਾਤੀ ਕਟੜਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੈਕੂਰ ਨੂੰ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਬਚਨੇ ਦੇ ਘਰ ਵਸੀ ਨੂੰ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਝਿਉਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੀ ਔਰਤ ਮੰਨ ਕੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਜੈਕੂਰ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੈਕੂਰ: ਕੁੜੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ-ਗੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਵਸਦੀ ਨੂੰ, ਅਜੇ

ਮੈਂ ਝਿਉਰੀ ਰਹਿਗੀ? ਹੈਥੇ ਕੰਜਰ ਜਥਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਿੱਤ ਖੇਤੀ-

ਬੰਨੀ ਚੂੜੀਆਂ-ਚਮਿਆਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੋ ਖੇਹ ਖਾਂਦੇ ਐ ਉਦੋਂ ਪਤਾ

ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੀ ਐ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆ ਜਾਤਾਂ। ਮੈਂ ਚਰੀਆਂ ਕਪਾਹਾਂ

'ਚ ਕੰਜਰ-ਖਾਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਧੀ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਆ ਵਸੀ, ਤਾਂ

ਇਹਨਾਂ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਣ ਲਗ-ਪੇ!¹⁰

ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵੱਲੋਂ ਨੀਵੀਂ ਉੱਚ ਜਾਤ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਜਾਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਚੋਗਲੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪਾਜ ਵੀ ਖੋਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਖਹਿ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦਲਿਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿਟ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਚਾਉਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮਾਜ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਦੀ ਦੋਗਲੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਔਲਖ ਖੁੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਭਾਵੇਂ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਤਕ ਮਾੜੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵੀ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਪੀੜੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਕਰਮ ਸਿਧਾਂਤ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“..... ਜਿਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਉਹ ਉਤਸੁਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ”।¹¹

ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ 'ਤੇ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆ ਵਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦਲਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਜੋ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੱਬੇ ਕੁਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਉਸ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਹਨੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਸ ਦਾ ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ' ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਜੈਕੁਰ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਦੰਭੀ ਸੋਚ ਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੱਧ ਰਿਹਾ ਗੁੱਸਾ, ਉਸ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜੈਕੁਰ ਵਰਗੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਉਲਘੰਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿਹੁਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਹੀ ਕੰਮ ਕੋਈ ਉੱਚ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਇਕ ਪਾਸੜ ਸੋਚ ਵਿਰੁੱਧ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਬੋਲ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੰਭੀ ਨੈਤਿਕ-ਮਿਆਰਾਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਨਦੀ ਹੈ।

ਮਰਾਝੇ: ਉਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਐ ਅੰਮਾ ਜੀ ਪਰ ਵਚਾਰ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਐ।

ਪਿੰਡ ਦੀ ਧੀ ਉਸੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਨੂੰਹ...।

ਜੈਕੁਰ: ਹੋਰ ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੀ ਹੁੰਦਾ? ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮਿਹਰੂ ਤੇ

ਮਿਹਰੂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦਾ ਨੀ ਪਤਾ? ਅਹੁ ਭਾਉਆ

ਦੀ ਦਰਸੋ ਜਦੋਂ ਘੁੱਦੇ ਮਜ਼ਬੂਬੀ ਦੇ ਮੂੰਡੇ ਨਾਲ ਫੜੀ ਗਈ ਸੀ,

ਉਦੋਂ ਭਾਂਡਾ ਛੇਕਤਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਭਉਆਂ ਦਾ? ਤੂੰ ਇਕ

ਛਡ ਤਿੰਨ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਐ ਤੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਤਾ ਪਿੰਡ ਨੇ?12

ਔਲਖ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦੋਗਲੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਪਾਜ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਿੱਟੇ ਹੋਣਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੈਕੂਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਜੁਆਬ ਮੰਗਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜੈਕੂਰ: ਕੁੜੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋ-ਗੇ ਮੈਨੂੰ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਵਸਦੀ ਨੂੰ, ਅਜੇ

ਮੈਂ ਝਿਉਰੀ ਰਹਿਗੀ? ਹੈਥੇ ਕੰਜਰ ਜਥਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਿੱਤ ਖੇਤੀ-

ਬੰਨੀ ਚੁੜੀਆਂ-ਚਮਿਆਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸੋ ਖੇਹ ਖਾਂਦੇ ਐ ਉਦੋਂ ਪਤਾ

ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਜਾਂਦੀ ਐ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆ ਜਾਤਾਂ। ਮੈਂ ਚਰੀਆਂ ਕਪਾਹਾਂ

'ਚ ਕੰਜਰ-ਖਾਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਿੱਧੀ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਆ ਵਸੀ, ਤਾਂ

ਇਹਨਾਂ ਕੰਜਰਾਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਣ ਲਗ-ਪੇ!13

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਆ ਗਿਆ ਨਾਮ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਯਥਾਰਥਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਲਘੂ ਨਾਟਕ ‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਇਕ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਘਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਨਾਉ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਮੀਨ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਥਕਤਾ ਹੋਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਨਾਇਕ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਘੱਟ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਗੋਲਾ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਗੱਜਣ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਜਣ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੱਜਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਗੋਲਾ ਇਹਨਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੋਲੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਜੇਠ ਜੇਠਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅਸਾਵੀ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਜੋ ਕਿ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੌਲੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਲੀ ਮੁੰਡੇ ਰਾਹੀਂ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੀਤਾ ਅਮਲੀ ਇਕ ਨਿਆਰਾ ਹੀ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜੋ ਹਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਜਿਉਂ ਰਹੀ ਉਸ ਧਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਊਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਇੱਛਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਖ-ਕਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਡਾਈ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਸੂਦਖੋਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ, ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਲੋਂ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਜੀਵੀ ਜਾਂਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਜਮਾਤੀ ਜੰਗ ਆਦਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਇੱਕਲੇ ‘ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ’ ਜਾਂ ‘ਦੌਲੇ’ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪੁੜਾਂ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਜੂਨ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਔਲਖ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਬੋਹੜ ਥੱਲੇ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਚੈਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬੋਹੜ ਲਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ”।¹⁴

‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮ ਧਾਰਿਆ ਢਿੱਡ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿੱਚੋਂ

ਮਰ ਜਾਣਗੇ ਢਿੱਡ ਦੀ ਲੋੜ ਥੱਲੇ।

ਘੜੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਭਾਲਦੇ ਭਲਾ ਕਿੱਥੋਂ

ਜਿਹੜੇ ਰਹਿਣ ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਥੱਲੇ।¹⁵

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਲਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦੌਲਾ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨ ਗੱਜਣ ਅਤੇ ਦੌਲੇ ਦੀ ਆਪਸੀ ਗਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਦੌਲੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੰਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ

ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਸਾਧਨ ਸਪੰਨ ਹਨ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਣ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਜਾਨਵਰ ਨਾਲੋ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਤਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਇਕ ਸਰਾਪ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਛੋਹਿਆ ਹੈ।

ਦੌਲਾ: ...ਲਾਣੇਦਾਰਾ ਗੱਲ ਕੀ ਦੱਸਾ? ਮੇਰੀ ਤਾਂ ਦੋਇ ਪਾਸਿਉਂ ਜਾਨ

ਕੁੱਝ 'ਚ ਆਈ ਵੀ ਐ!. ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਲੁਕੋਹ! ਮੈਂ

ਭਾਗੂ- ਕੇ ਜਗਰ ਤੋਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਆਜੂ

ਬਿਨਾਂ ਵਿਆਜੂ ਫੜਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, 'ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਪਾਲੀ

ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਲੋੜ ਐ'। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਚਲ ਬਈ ਇਹ ਘਰੇਂ ਕੁੱਤੇ ਖੱਸੀ

ਕਰਦਾ ਫਿਰਦੈ, ਨਾਲੇ ਆਪਣੀ ਗਰਜ ਸਰੂ, ਨਾਲੇ ਇਹ ਸੰਭਿਆ

ਰਹੂ! ਮੈਂ ਰਲਾ-ਤਾਂ! ਇਹ ਐਸਾ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਬੀ ਐ, ਡੰਗਰ ਲੋਕਾਂ

ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਚ ਛੱਡ ਕੇ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਧਰ ਰੋਹੀਏ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿੰਦੈ!

ਆਹ ਹੁਣ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਿਰਦਾ ਸੀ ਗੋਲੀਆਂ ਖੇਡਦਾ! ਅਹਲਾ

ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਖੜ੍ਹਦੈ ਨਿੱਤ! ਅਖੇ, 'ਜਾਂ ਤਾਂ ਰਕਮ ਮੋੜ ਜਾਂ ਫਿਰ

ਮੁੰਡਾ ਚੱਜ ਨਾਲ ਤੋਰ'। ਅਗਲੇ ਨੇ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਈ ਐ ਜਦੋਂ ਪੰਡ

ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਐਂ!¹⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਵੀ ਭੋਗਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੌਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੱਗਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਦਾ ਕੁੱਟਦਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਲਏ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੌਲਾ ਇਹ ਸਭ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਆਰਥਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤੀ ਸ਼ੋਣੀ ਕਰਜੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦੱਬੀ ਪਈ ਹੈ। ਅਗਲਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਿਆ ਲਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਲੈਣਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਸਾਲ ਭਰ ਖਾਣ ਜੋਗਾ ਅਨਾਜ ਕਮਾ ਸਕਣਾ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਦੌਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਗ ਕੇ ਜੱਗਰ(ਜਿੰਮੀਂਦਾਰ) ਨਾਲ ਸੀਰੀ ਰਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰਨ ਸੀਰੀ ਲਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਮਸਿਆ ਇਕਲੇ ਦੌਲੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬਧਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਨਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਬਰਾਬਰ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੱਜਣ: ਓਇ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣ-ਪੁੜ੍ਹਣ ਈ ਪਾ ਦਿੰਦਾ...

ਦੌਲਾ: ਤੂੰ ਤਾਂ ਲੰਬੜਦਾਰਾ ਕਮਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈਂ।

ਸਾਡਾ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਥੋਂ ਸਾਰਾ ਸਰਦੈ? ਜੇ ਕਿਸੇ

ਨਾਲ ਸੀਰੀ-ਪਾਲੀ ਰਲਾਂਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਅਰਗੇ

ਸਰਦਾਰ ਤੋਂ ਦੋ ਮਣ ਕਣਕ ਚੁੱਕਾਂਗੇ ਖਾਣ ਨੂੰ!¹⁷

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਪਾਉਂਦਾ।

ਪੀਤਾ: ਓਇ ਆਪਣਾ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਤਾਂ, ਚਾਚਾ ਸਿਆਂ, ਇਹੀ ਹਾਲ

ਰਹੂ, ਆਪਣਾ ਨੀਂ, ਜੇ ਤੂ ਕਹੇ, ਹੱਥ ਖੁੱਲਾ ਹੁੰਦਾ! ਤੂੰ ਦੇਖ

ਲੈ! ਐਨੀ ਉਮਰ ਤੇਰੀ ਨੰਘ ਗੀ, ਚਾਲੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ

ਮੈਂ ਹੋਉਂ! ਉਹੋ ਬਾਹਾਂ ਉਹੋ ਕੁਹਾੜੀ।... ਨਵੇਂ ਬੀ ਵੀ

ਆ ਗੇ। ਜੁਰੀਏ ਵੀ ਆ-ਗੇ... ਟਰੈਕਟਰ ਵੀ ਆ-ਗੇ...

ਪਰ ਕੱਟੇ ਨੂੰ ਮਣ ਦੁੱਧ ਦਾ ਕੀ ਲੇਸ? ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ? ਥੋੜੀ

ਪਰੋਖੋਂ ਆਲੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਮੌਲਿਆਂ ਦੇ ਪੁੜੇ ਕੁੱਟਦੇ ਫਿਰਦੇ ਐ।¹⁸

ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੱਜਣ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤੇ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਘਰ ਤੈਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਹ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਜਲਦੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਹੋਰ ਚਿੰਤਾ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਾਨਮ ਕੌਰ: ਅਜੇ ਕੀਤਾ ਈ ਨੀ? ਜਾਹ ਕਰ ਲੈ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪੂਛ ਚੱਕ ਕੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰੁਪਈਆ ਫੜਾ

ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਮੰਗਦੇ ਨੇ ਅਲੀਪੁਰ ਆਲੇ

ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ।¹⁹

ਗਰੀਬ ਜੱਟ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਤਾਂ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅੱਗੋਂ ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਘਰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਘੋੜੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਗੱਜਣ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਧਨਾਢ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਉਹ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ: (ਜਾਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕੋਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗੱਜਣ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ

ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਤੇ ਪੂਰੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਚਲਿਆ ਤਾਂ ਜਾਨੈਂ ਗੱਜਣ

ਸਿੰਘਾਂ! ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਤੂੰ ਕੰਨ ਖੋਲ ਕੇ ਸੁਣ ਲੇ! ਜੇ

ਦੱਸ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੇਰਾ ਨਾਵਾਂ ਚੁਕਦਾ ਨਾ ਕੀਤਾ

ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਚੈਤ 'ਕੱਠੀ ਕਰੂੰ। ਉਥੇ ਨਾ ਨਿਬੜਿਆ, ਕਚਹਿਰੀਏਂ
ਚੜ੍ਹੀ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਐ, ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ। ਮੈਂ ਥੋਡੀ
ਜੁਲੀ-ਤਪੜੀ ਵਿਕਿਆ-ਦੂੰ।²⁰

ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਗੱਜਣ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗੱਜਣ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀਆ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ, ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਗੱਜਣ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਇੰਝ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਲ ਤੈਨੂੰ ਕੇਹੀ ਨੀਂਦ ਪਿਆਰੀ ਵੇ।

ਘਰ ਤਾਂ ਤੇਰੇ

ਧੀ ਕੰਨਿਆਂ ਕੁਮਾਰੀ ਵੇ....

ਬਾਬਲ! ਯੁਹ ਤਾਂ ਵਰ ਮੰਗਦੀ ਵੇ....

ਇਕ ਸੁਹਣਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਮੰਗਦੀ ਵੇ।²¹

ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ, ਘਰ ਦੀ ਵੰਡ, ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੀ ਆ ਘੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੱਜਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਗੱਜਣ ਅਤੇ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਗੱਜਣ: ਉਇ ਰੱਬਾ ਏਦੂੰ ਤਾਂ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਜੂਨ ਪਾ ਦਿੰਦਾ!

ਕੀ ਥੁੜਿਆ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇਰਾ ਜੱਟ ਬਣਾਉਣ ਕੰਨਿਉ?²²

ਪੀਤੇ ਦੇ ਇਹ ਬੋਲ ਗੱਜਣ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਪੀਤਾ: ਅਲਫ਼ ਆਪੇ ਦੀ ਸੂਝ ਨਾ ਤੈਂ ਕੀਤੀ

ਛੇੜ ਰੱਖੇ ਅਵਲੜੇ ਰਾਗ ਬੰਦੇ

.....
ਤੈਨੂੰ ਬੰਦਿਆ ਐਨੀ ਨਾ ਸਮਝ ਆਈ

ਕਿਹੜੀ ਗਊ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਨਾਗ ਬੰਦੇ।²³

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੇਂਡੂ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਤੇ ਭੂਮੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ: ਗੱਜਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਪੀਤਾ ਅਮਲੀ ਆਦਿ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੱਜਣ ਨੂੰ ਸੀਤੋ, ਗੋਲੇ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੱਜਣ, ਪੀਤਾ ਅਮਲੀ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਉਪਰ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੋਲਾ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸੀਤੋ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਿਆਪੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਗਲਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਪਿਛੇ ਸੀਤੋ ਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਉਹ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕਤਾ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਵੀ ਕਢਦਾ ਹੈ।

ਗੋਲਾ: ('ਤੀਵੀਆਂ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ ਤਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਹੋਵੇ)

ਤੀਵੀਆਂ? (ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਗਾਲੂ ਕੱਢਦਾ ਹੋਇਆ) ਤੀਵੀਆਂ

ਦੀ..... ਤੀਵੀਆਂ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਐ?²⁴

ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ

'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚਲਾ ਪਾਤਰ ਦੌਲਾ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੋ ਵੀ ਹਟਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲੀ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ। ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੌਲੇ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਮੁੰਡਾ: (ਰੋਣਹਾਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੌਂਕੇ ਭਰਦਾ) ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਕੀ

ਕਰਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਗ ਨੂੰ? ਬੀਹ ਪੱਛੀ ਤਾਂ ਕੱਟੀਆਂ

ਵੱਛੀਆਂ ਈ ਮੂਹਰੇ ਲਾਂ ਦਿੰਦੇ ਐ! ਫੇਰ ਜੱਗਰ ਆਖੂ 'ਦਾਅ

ਤਕਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਖੇਤ ਪਾ ਦਿਆ ਕਰ'। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਖੇਤ

ਆਲਾ ਫੜਲੇ, ਤਾਂ ਛੜੋਂਦੇ ਨੀ। ਉਲਟਾ ਉਹਨੂੰ ਆਖਣਗੇ, ਹੋਰ
ਮਾਰ ਸਾਲੇ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਦੋ। ਅਸੀਂ ਇਹਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤ
ਚਾਰਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨੀ ਆਖਿਆ? ਮੈਂ ਨਿਤ ਪੁੱਛੇ ਕਿਥੋਂ ਕਟੋਂਦਾ ਫਿਰਾਂ!
ਐਨੇ ਪਸ਼ੂ ਮੈਥੋਂ ਸੂਤ ਔਂਦੇ ਐ ਕੱਲੇ ਤੋਂ?25

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੌਲਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਵਧੀਕੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਹਦਾਇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਦਾ ਰਹੇ। ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੌਲੇ ਨੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਜ ਦੇ ਜੱਟ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਲਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਪਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਉਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਠੇ, ਵਿਹੁਣੇ ਅਤੇ ਨਿਗੂਣੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੰਦੀ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਧਿਰ ਦੀ ਲੁੱਟ ਹੈ। ਨਿਗੂਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪੀੜੇ ਅਮਲੀ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੀੜੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪੀੜੇ ਦਾ ਭਰਾ ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੀੜਾ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਸਭ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਜਣ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਪੀੜਾ: ਕੀ ਕਰੇ ਬੰਦਾ ਦੱਸ? ਸਾਲੀ ਲੰਗੜੀ ਜੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਨੀਂਦ
ਵਿਚ ਵੀ ਗਧੀ ਗੋੜ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਐ.....ਪਰ ਤੂੰ ਚਾਚਾ
ਸਿਆਂ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਚਿੰਤਾ ਕੀਤਿਆਂ ਬਣਦਾ ਕੁਸ਼
ਨੀ। ਬਣੂੰ? ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀ ਦੇਖ ਲੈ ਤੀਵੀਂ
ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਲਿਆਇਆਂ ਮੈਂ, ਸਾਂਭ ਲੀ ਸਾਡੇ ਛੋਟੇ ਨੇ। ਫੇਰ
ਸੋਚਿਆ ਮਨਾਂ ਵਜਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਐਂ- ਉਹ ਜਾਣੇਂ। ਨਾਲੇ
ਆਵਦੇ ਘਰ 'ਚ ਈ ਐ, ਕਿਸੇ ਬਗਾਨੇ ਦੇ ਤਾਂ ਨੀ। ਉਹ
ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਐ..... ਫਰਕ ਐ

ਕੋਈ ਫਰਕ ਨੀ। ਆਪਾਂ ਅਮਲ ਸ਼ਮਲ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜੁਆਕ
ਜੱਲੇ ਦਾ ਢਿੱਡ ਕਿਥੋਂ ਭਰਦਾ? ਹੁਣ ਛੋਟਾ ਭੰਬੀਰੀ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦਾ
ਫਿਰਦੈ... ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਬਠਾਇਆ ਨੂੰ ਦੋ
ਮੰਨੀਆ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਐਂ, ਹੋਰ ਦੱਸ ਬੰਦਾ ਕੀ ਭਾਲਦੈ?26

ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਕੋਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਕਰਜ਼ਾ ਮੋੜਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇ-ਇਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ: ਆਗੀ ਤਾਂ ਥੋਡੇ ਜੱਸਟਾਂ 'ਚ ਨੁਕਸ ਐ। ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਵੇਲੇ

ਤਾਂ ਦੇਹਲੀ ਨੀਵੀਂ ਕਰ ਦਿਨੇਂ ਉਂ, ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਥਣ

ਬਣ ਜਾਨੇ ਉਂ। ਹੁਣ ਗੋੜੇ ਪਰਖੀਂਦੇ ਨੇ। ਹੂੰ।27

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਧਿਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬੇ-ਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੇਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੌ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਭਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਣਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰੇ। 'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ' ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਔਲਖ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਏਥੇ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ, ਕਿਰਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਹੇਠਲਾ ਵਰਗ ਕਾਬਜ਼ ਜਮਾਤ ਦੇ ਗ਼ਲਬੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਚੇਤ ਉਪਰਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਨੀਂ ਦੇਰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੀ ਪਾਤਰ ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾ-ਇਨਸਾਫੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਉਹ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੀ ਬੇ-ਇਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਕੀ ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੈ ਪਰ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ-

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਗੁਰਨਾਮ ਕੁਰ: (ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਪੰਚੈਤ ਬੰਬ ਡੇਗ-ਦੂ? ਸਾਡੀ

ਪੰਚੈਤ ਕੁਸ਼ ਲਗਦੀ ਨੀ?

ਗੱਜਣ: ਉਇ ਕਮਲਿਆ ਟੱਬਰਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਪਾ ਕੇ ਕੋਈ

ਜਿੱਤਿਐ! ਕਲੁ ਨੂੰ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰੇਂਗੀ, ਕੀਹਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ

ਹੱਥ ਅੱਡੇਗੀਂ!

ਗੁਰਨਾਮ ਕੁਰ: ਦੇਖੀ ਜਾਉ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਅੱਡਣ ਦਾ ਵਕਤ ਆਇਆ! (ਜਾਂਦੀ

ਹੋਈ) ਸਾਡਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਟੁੱਟ ਪੈਣੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੇ ਈ

ਨੀਂ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡਿਆ! ਮਰੇ-ਪੁੱਤਾਂ ਆਲਾ ਕੰਧਾਂ ਖਾ ਗਿਆ ਘਰ

ਦੀਆਂ²⁸

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਗੱਜਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਹਰੋਂ ਦੂਰੋਂ ਜੀਤੋ: ਉਚੀ ਤੇ ਘਬਰਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ) ਬਾਪੂ... ਬਾਈ

ਨੂੰ ਰੋਕ... ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜ

ਪਿਐ।

ਗੱਜਣ: (ਤੁਭਕ ਕੇ ਉੱਠਦਾ ਹੋਇਆ ਭਰੜਾਈ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ) ਹੈਂ? ਕੀ

ਹੋ ਗਿਆ?

ਟਹਿਲਾ: (ਗੰਡਾਸਾ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ) ਮੈਂ

ਦਸਦੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ

ਪਾਣੀ ਵੱਢ ਲਿਆ ਵਚਾਲਿਉ ਹਿੱਕ ਦੇ ਜੌਰ ਨਾਲ ਉਇ ਮਲੰਗ ਜੱਟਾਂ!!²⁹

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਨਾਟਕ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਤਮ, ਸਰੇਸ਼ਟ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੰਢਾਏ ਜਾਂਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਿਰਜ ਕੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਘੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ-

“ਔਲਖ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲੋਕ-ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ(ਕਿਰਤੀ+ਕਿਸਾਨ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਪਸਰ ਰਹੀ ਵਿਆਪਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਲਈ ਧੁਨੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਤੱਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਫਲ ਸਾਹਿਤਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ”।³⁰

‘ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਹੋਇਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਣਹੋਏ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਅਣਹੋਏ ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀ ਚੂਰਾਸੀ ਜੂਨ ਕੱਟ ਕੇ ਮਿਲੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਚੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਬਲਕਿ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਬਗਾਨੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕੀ ਜੀਊਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਾਤਲਾਂ ਤੇ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਲਘੂ ਨਾਟ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-11
2. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪ.), ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ-45
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-77
4. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ, ਪੰਨਾ-41
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-23
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-42
7. ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਪੰਨਾ-101
8. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪ.), ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ-122
9. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ, ਪੰਨਾ-43
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-42
11. ਅਮਨਦੀਪ ਹੀਰਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ-205-06
12. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ, ਪੰਨਾ-42
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-42
14. 'ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ', ਜੱਗ ਬਾਣੀ, 26 ਜੁਲਾਈ 1981
15. ਬਲਵਿੰਦਰ ਚਾਹਲ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟਕ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-39
16. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਬੇਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਪੰਨਾ-16-17
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-18
18. ਸ਼ਰਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਲਘੂ ਨਾਟ-ਕਲਾ, ਪੰਨਾ-35
19. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਬੇਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਪੰਨਾ-57
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-59
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-58
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-61
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-38
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-17
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-33

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-56
27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-61
28. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-61-62
29. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-65
30. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪ.), ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ-140

ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ

‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’ ਅਤੇ ‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਉਹਦੀਆਂ ਨਾਟਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਅੰਗ, ਸਮਾਜਕ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਮਨੁੱਖ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬੁੜੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਮਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਆਦਿਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਗਲਾਂ 'ਤੇ ਗਿਣਨਯੋਗ ਉਹਨਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਲਾਂ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾਟਕ ‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਤੱਕ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਰੰਗਮੰਚ ਤੇ ਲੋਕ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ, ਚਰਚਿਤ ਤੇ ਪਿਆਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਔਲਖ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਖਿੱਤਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟ-ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੜਾਅ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੜੀ ਹੋਈ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ, ਉਸ ਦੀ ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤ੍ਰਿਪਤੀ, ਬੁੜੇ ਤੇ ਰੱਜੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮੁਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਬੁੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ, ਧਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੜਚੋਲ ਅਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

“ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਜਰੇਪਨ ਦਾ ਆਭਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਜਰੇਪਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਉਹ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਕਤਾ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਲਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਸਹਿਜਤਾ ਵਿਚ, ਕਲਾ-ਰਹਿਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ, ਹੀ ਔਲਖ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ”।¹

ਡਾ. ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, “ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀਆਂ ਨਾਟ-ਕਿਰਤਾਂ ਅੰਦਰ ਮਾਲਵੇ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਉਠਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨੇ ਹੀ ਔਲਖ ਦੀ ਜੀਉਣ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਾਟ-ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅੱਜ ਔਲਖ ਇਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ”।²

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

“ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’ ਨਾਟਕ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਤ ਔਲਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਪਾਸ਼ ਅਤੇ ਔਲਖ ਦੇ ਸਾਝੇਂ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ/ਪਾਠਕਾਂ ਸਨਮੁੱਖ ਲਿਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਨ-ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਥੁੜਾਂ ਮਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਭਰਨ ਲਈ ਉਸਲਵੱਟੇ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।”³

ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਇਕ ਬਰਛੇ ਦੀ ਇਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਇਕ ਹਰੀਜਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਜੱਟ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਛੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਜੱਟ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਚੂਹੜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਝੱਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਰਛਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਰਮਯੋਧਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਵਰਗ ਦੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਫਾਇਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਰ ਰਹੇ ਬਰਛੇ ਦੇ ਬੋਲ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਦੁਖਦਾਇਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਰਛਾ: “(ਡਿਗਦਾ ਡਿੱਗਦਾ) ਤੁਸੀਂ... ਲੋਹੇ.. ਦੀ... ਕਾਰ ਝੂਟਦੇ

ਹੋ.. ਮੈਂ ਲੋਹਾ.. ਖਾ.. ਧਾ..ਰੈ...। ਤੁਸੀਂ.. ਲੋ..ਹੇ..ਦੀ...

ਗੱਲ ...ਕਰਦੇ ਹੋ!”⁴

ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਭਾਂਵੇ ਜਿੰਨਾਂ ਮਰਜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਜਰਵਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਲਖ ਬਰਛੇ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ

ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’ ਵਿਚ ਵੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਆ ਰਹੀ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਜਾਤੀ ਵਲੋਂ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਕਸੇ ਜਾਂਦੇ ਅਪਮਾਨ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਇੰਨੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਲਈ ਉਮਰ ਭਰ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੰਮਾ ਬਰਛੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਚੂਹੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ

ਪੰਮਾ: ਬਰਛਿਆ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਚੂਹੜੀ ਉਇ!..... ਚੂਹੜੀ ਜੱਟ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਦੇ ਆਈ ਲੋਕੋ। ਜੱਟ ਨੇ ਘਰੇ ਵਸਾਈ ਲੋਕੋ!.....

ਮਗਰੇ ਲਗੋੜ ਇਹ ਆਈ ਲੋਕੋ!⁵

ਨਾਰੰਗਾ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਧਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਨਾਲੋਂ ਮਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੜਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਮੇਲ ਭਾਵ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਰੰਗਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਇਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਬਰਛੇ ਨਾਲ ਖੇਡੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਰੰਗਾ: ਦੇਖ ਉਇ ਕਿੱਡੀ ਜਬਾਨ ਲੱਗੀ ਐ ਸਾਲੇ ਕੁ-ਬੀ ਦੇ।

(ਪੰਮੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਸਮਝਾਇਐ

ਬਈ ਤੂੰ ਝੜਕ ਨਾਲ ਨਾ ਖੇਡਿਆ ਕਰ, ਨਾ ਖੇਡਿਆ ਕਰ।

ਆਪਣਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਮੇਲ! ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ

ਨੀ ਥਿਆਉਂਦੇ ਖੇਡਣ ਨੂੰ!?⁶

ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਜੇਕਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਵਧੀਕੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਜਿਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੀ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਕੇ ਕੋਰੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਜਰਵਾੜੇ ਜਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ।

ਬਰਛਾ: ਜੇ ਐਇੰ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈਂਕੜ 'ਚ ਲਮਕਾਉਂਦਾ ਚਲਿਆ

ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਵਿਆਜ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਵਖਾਉ!

ਨਾਰੰਗਾ: ਉਇ ਜਾ-ਜਾ ਵੱਡਾ ਆ ਗਿਆ ਵਿਆਜ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ!

ਝਾਤ ਦੀ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ, ਛਤੀਰਾ ਨਾਲ ਜੱਫੇ!

ਬਰਛਾ: ਕੀ ਆਖਿਐ?

ਨਾਰੰਗਾ: ਆਖਿਆ ਉਹੀ ਜੋ ਤੂੰ ਹੈਂ! ਹੋਰ ਮੈਂ ਝੂਠ ਆਖਿਆ! ਕਿਵੇਂ

ਸਿਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਆਉਂਦੀ ਕੁੱਤੀ ਜਾਤ!7

ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ' ਵਿਚ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨੂੰ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਬਰਛਾ(ਮਜ਼ਦੂਰ) ਅਤੇ ਨਾਰੰਗਾ(ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ) ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੀਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਰਛਾ ਜਦ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾਰੰਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵਾਰ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਬਰਛਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਗਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਏ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਪਾੜ ਦਾ ਪਾਜ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ

ਸੂਤਰਧਾਰ: ਕੀ ਗੱਲ ਐ ਬਰਛਾ ਸਿਆਂ! ਬੈਰ ਐ? ਬੜਾ

ਤਪਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹੈ?

ਬਰਛਾ: ਤਪਾ ਨਾ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰਾਂ! ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਹੋ-ਗੇ ਦਿਹਾੜੀਆਂ

ਦੇ ਪੈਸੇ ਈ ਦੇਣ 'ਚ ਨੀ ਆਉਂਦਾ।

ਨਾਰੰਗਾ: ਕਿਵੇਂ ਤੜਕੇ-ਤੜਕੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਆਗੂੰ ਦਿਹਲੀ ਮੱਲੀ

ਐ ਉਇ! ਥੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਿੰਦ ਸਸਤਾ ਕੇ ਨੀ ਸੀ ਆ

ਹੁੰਦਾ?

ਬਰਛਾ: ਹਾਲੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਸਸਤਾਵਾਂ? ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਹੋ-ਗੇ ਖੋਸੜੇ

ਤੜਾਉਂਦੇ ਨੂੰ! ਹੋਰ ਵਰਾ ਲੰਘਾ ਦਿਆਂ? ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਨੀ

ਖਾਣੀ?8

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਸੋ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਇਹ ਦਮਨਕਾਰੀ ਵੰਡ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨ ਵਿਹੂਣਾ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਔਲਖ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ' ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਪ੍ਰਤੀ ਜੱਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਰਸਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ 'ਸਾਧਾ' ਜੱਟ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਲ ਲਿਆਂਦੀ ਤੀਵੀਂ ਜੋ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਰਛੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਰਛੇ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਚੂਹੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਇਹ ਭੱਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਨੀਵੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਵਤੀਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਮਾ: ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਐਏਂ ਈ ਕਿਹਾ ਸੀ

ਬਈ ਸਾਧਾ ਜੱਟ ਐ, ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਚੂਹੜੀ ਐ! ਤੂੰ ਮਗਰ

ਆਇਆ ਸੀ। ਸਾਧਾ ਨੀ ਤੇਰਾ ਬਾਪ, ਹੋਰ ਐ ਕੋਈ।

ਨਾਰੰਗਾ: ਦੇਖ ਉਇ! ਟੁੱਟੇ ਛਿੱਤਰ ਆਂਗੂੰ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾਂਦੈ ਕੁੱਤੀ

ਦਾ ਪੁੱਤ!

ਉਇ ਸਾਧਿਆ! ਆਹ ਕੁ-ਬੀ ਕਿਥੋਂ ਚੱਕ ਲਿਆਇਆ

ਸਾਡੇ ਜੁਆਕ ਕੁਟਾਉਣ ਨੂੰ! ਤੀਵੀ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀ ਲਿਆਉਣੀ

ਸੀ, ਲਿਆਂਦੀ, ਆਹ ਹੜੱਤ ਵੀ ਲੈ ਆਂਦਾ ਰੁੰਗੇ 'ਚ!⁹

ਨਾਰੰਗਾ: ਦੇਖ ਉਇ ਕਿੱਡੀ ਜਬਾਨ ਲੱਗੀ ਐ ਸਾਲੇ ਕੁ-ਬੀ ਦੇ।

(ਪੰਮੇ ਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਸਮਝਾਇਐ

ਬਈ ਤੂੰ ਝੜੱਕ ਨਾਲ ਨਾ ਖੇਡਿਆ ਕਰ, ਨਾ ਖੇਡਿਆ ਕਰ।

ਆਪਣਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਮੇਲ! ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ

ਨੀ ਥਿਆਉਂਦੇ ਖੇਡਣ ਨੂੰ! ?¹⁰

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਉਦਾਰਨ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਲੋਹੇ' ਦੇ ਆਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬਰਛਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਪਾਜ ਖੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਰਛਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਬਰਛਾ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਦੁੱਖ ਕਲੇਸ਼ ਵੱਢਣ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਰਛੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪਛਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਬਰਛਾ: ਮੈਂ ਬਰਛਾ ਹਾਂ। ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ! ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਵਲੋਂ ਮਾਰ-ਮੁੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ,

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ,

ਕੇਵਲ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਹਾਂ! ਲੋਹੇ ਵਾਗੂੰ! ਕਦੇ ਤੀਰ ਦੀ ਚੁੰਝ

ਬਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਦੇ ਚਾਕੂ ਤੇ ਚਾਕੂ ਦੀ ਧਾਰ! ਖਦੇ ਬਰਛਾ

ਬਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਦੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਫਾਲਾ, ਕਦੇ ਬੰਦੂਕ,

ਕਦੇ ਦਾਤੀ ਜਾਂ ਹਥੌੜਾ! ਕਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀਆਂ

ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦਾ ਕੜਕਦਾ ਪੁਰਜਾ ਤੇ ਕਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਪੁਆਖੀ

ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਬਲ ਰਹੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮਘਦਾ ਹੋਇਆ ਤਵਾ। ਮੈਂ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਪਜਿਆ ਹੁਸੀਨ ਸੁਪਨਾ ਹਾਂ!

ਮੈਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਸੁਪਨੇ ਵੀ ਮਰ ਸਕਦੇ ਨੇ ਕਿਤੇ?¹¹

ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਬਰਛਾ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ, ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਹੱਕ ਜਤਾਉਣਾ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੈਣਾ ਵੀ। ਜਿਵੇਂ

ਨਾਰੰਗਾ: ਮੈਂ ਫੇਰ ਤੇਰੀ ਰੋਟੀ ਡਾ ਠੇਕਾ ਲਿਆ?

ਬਰਛਾ: ਠੇਕਾ ਨੀ, ਮਿਹਨਤ ਮੰਗਦੈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ

ਨਾਰੰਗਾ: ਮਿਹਨਤ ਤੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਮੰਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਐ? ਮਿਹਨਤ

ਨਾ ਹੋ-ਗੀ ਸਾਲਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ

ਬਰਛਾ: ਕਰਜ਼ਾ ਈ ਐ ਸਰਦਾਰਾ। ਤੇਰੇ ਨੌਕਰ ਇਕ ਦਿਨ

ਕੰਮ ਨਾ ਕਰੇ, ਠੂਹ-ਦੇਣੇ ਕੱਟ ਲੈਨੇ ਦਿਹਾੜੀ! ਦੇ

ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਜ ਦੇਖ, ਕਿੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਨਾਰੰਗਾ: ਅੱਛਾ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਹੁਣ ਵਿਆਜ ਵੀ ਲਵੇਗਾ?

ਬਰਛਾ: ਜੇ ਐਇੰ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈਂਕੜ 'ਚ ਲਮਕਾਉਂਦਾ ਚਲਿਆ

ਜਾਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਵਿਆਜ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਵਖਾਉਂ!¹²

ਉੱਚ ਵਰਗ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਸ ਹੇਠ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਤਜੌਰੀਆਂ ਭਰਦੇ ਰਹੇ ਜੋ ਕਿ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਰਛਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀ ਇਸ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਬਰਛਾ: ਰੱਬ ਕਹਿੰਦਾ, ਐਇੰ ਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤੈਨੂੰ ਲੋਹੇ ਦਾ

ਪੰਮਾ: ਹੋਰ ਕਿਵੇਂ?

ਬਰਛਾ: ਕਹਿੰਦਾ, ਐਇੰ ਕਰ! ਇਕ ਤਾਂ ਚੱਬ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਠ ਛੱਜੂ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਰਾਮ ਦੀ ਪੈਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਜੋਰੀ.....

ਤਾਰਾ: ਹੋਰ?.....

ਬਰਛਾ: ਇਕ ਚੱਬ-ਜਾਂ ਆਵਦੇ ਪਿੰਡ ਆਲੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ

ਫੌੜਸਨ ਟਰੈਕਟਰ!¹³

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਉਣ ਅਤੇ ਬਘਿਆੜ ਵੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰਛੇ ਦਾ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬੇਡਰ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ:

ਬਰਛਾ: ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਉਣ ਛੱਡ, ਭੁੱਖੇ ਬਘਿਆੜਾਂ ਮੂਹਰੇ ਸਿੱਟਦੇ! ਮੈਂ

ਤੇਰੇ ਆਗੂ ਨੀ ਝੁਕਦਾ ਦੁਸ਼ਮਨਾਂ ਮੂਹਰੇ!¹⁴

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਮੁੱਠ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੀ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਕਢਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

(ਤਾਰਾ ਵੀ ਡਰਦਾ ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਡੂੰਮਣੇ

ਨਾ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਬਰਛਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਡੂੰਮਣੇ

ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਮੂਧੇ ਮੂੰਹ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਤਰਧਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸੂਤਰਧਾਰ: (ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ) ਵੇਖਦੇ ਹੋਂ ਇਸਦੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ? ਨਾ ਕੋਈ

ਯੁੱਧ ਨੀਤੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਦਾਅ ਪੇਚ! ਸਿੱਧਾ ਇੱਕਲਾ ਹੀ ਜਾ ਪਾਉਂਦੇ

ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੀ ਦਾੜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ! ਹੈ ਨਾ ਬਚਕਾਨਾ ਖੱਬੂ ਰਣਨੀਤੀ!

ਤਾਹੀਉਂ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦੇ...¹⁵

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਲੋਹੇ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਦਾ ਪੁੱਤ' ਔਲਖ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਬਰਛਾ ਨਾਮਕ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਔਲਖ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਔਲਖ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਲੜਨ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:

ਬਰਛਾ: (ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ) ਮੈਂ ਹਾਰ ਨੀਂ ਮੰਨਦਾ ਢੱਕ-ਮਕੌੜਿਉ! ਮੈਂ ਲੜਾਂਗਾ,

ਮੈਂ ਲੜਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਲੜਾਂਗਾ ਸਾਥੀਓ!।¹⁶

ਇਉਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਛੁਡਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੜਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਜੰਮਪਲ ਹੈ। ਔਲਖ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੇਂਡੂ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਚੌਗਿਰਦਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਚਿਤਰਪੱਟ ਤੇ ਉਤਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚਲੇ ਕਠੋਰ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਕੜਨਾ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ। ਔਲਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਅਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੀ ਤਰਸਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ ਭਾਂਵੇ ਅੱਜ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਜੋ ਗਈਆ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਜੋ ਵਧੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਉਨੀ ਇੱਕੀ ਦਾ ਹੀ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੈ। ਮਰਦਾਂ ਵਲੋਂ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜਾਂ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਗਾਵਾਂ ਮੱਝਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਧੁਨੀ ਵੀ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਖ ਸੱਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਧਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਜਾਂ ਦਮਨ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ”।¹⁷

‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਮਸਲਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਔਲਖ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਔਲਖ ਨੇ ਇੰਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਮਾਲ ਮਾੜਿਆਂ ਦਾ ਤਗੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ

ਮੁੱਢ-ਸੁੱਢ ਤੋਂ ਇਹੋ ਦਸਤੂਰ ਮੀਆਂ”।¹⁸

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ(ਭੰਡੀ), ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ(ਗੰਗਾ ਦੇ ਮਾਪੇ), ਗਰੀਬ ਔਰਤ(ਗੰਗਾ) ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਲਿਤ ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੰਡੀ ਵਰਗੇ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦੀ-ਪੁੱਜਦੀ ਕਿਸਾਨੀ(ਜੁਗਾ-ਜੁਗਾਤੀ) ਵਰਗੇ ਧਨਾਢ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾਤ ਘਰ ਬਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਲੋਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਕ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਗੰਗਾ ਇਕ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੜਕੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਇਕ ਬਿਹਾਰਨ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਭੰਡੀ ਨਾਮਕ ਜੱਟ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੰਗਾ ਇਹ ਖਰੀਦੀ ਹੋਈ ਤੀਵੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਉਹ ਭੰਡੀ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੱਗੇ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਕਾਰਨ ਭੰਡੀ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਵੇਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਭੰਡੀ ਨੂੰ ਇਕ ਧੀ ਜੰਮ ਕੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੱਗੇ ਕੋਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਖੋਂ ਬਿਮਾਰ ਪੁੱਤਰ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜਕ, ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਜੱਗੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਜੱਗੇ ਲਈ ਵਿਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਜੱਗੇ ਦੀ ਹਵਾਸ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਲਬੀਰੋ ਭਾਵੇਂ ਚੁਸਤ ਚਲਾਕ ਔਰਤ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੁਸਤੀ ਸਿਰਫ ਇਸ ਕੰਮ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕਮਲਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਆਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੁਗਾ-ਜੁਗਾਤੀ ਅੱਗੋਂ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਇਕ 60 ਸਾਲ ਦੇ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫੌਜੀ ਅਰਜਨ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਨਾਮ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਅੱਗੋਂ ਵਿਕਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਔਰਤ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਮਰਦ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਗੰਗਾ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਝਨਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਅੱਗੇ ਦੀ ਅੱਗੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਜਿੰਦ ਪਾਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ, ਮੰਨਦੀ ਸਗੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਧੀਕੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤਨ ਹੈ। ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਗੁੰਗੀ ਗੰਗਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਚੰਡੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਉਹ ਧਾੜਵੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਸਰਦਾਰੇ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਡੂੰਘਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਸਥਿਤੀ

ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭੰਤੀ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਬਿਹਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਫਿਕਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਾਹਰ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੰਗਾ ਇਕ ਬਿਹਾਰਨ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭੰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਗੰਗਾ: ‘ਪੰਤੀ ਪੇਡਾਂ ਵਾਲਾ’ ਕਾ?

ਭੰਤੀ: (ਉਸਦੀ ‘ਓਪਰੀ’ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ) ਉਂ-ਹੂੰ!

ਬੱਸ, ਇੱਕ ਆਹ ਨੁਕਸ ਐ ਤੇਰੇ ‘ਚ! ਜਦੋਂ ਅਵਦੀ ਆਹ

ਪਸ਼ਤੋ ਜੀ ਬੋਲਦੀ ਐਂ, ਸਾਡਾ ਭਾਂਡਾ ਫੋਟ ਦਿੰਨੀ ਐਂ! ਉਂ ਤੈਨੂੰ

ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹੜਾ ਸਾਲਾ ਕਹਿ-ਦੂ ਬਈ ਤੂੰ ਪੰਜਾਬਣ ਨੀ, ਬਿਹਾਰਨ

ਐਂ! ਬੱਸ ਬੋਲੇ ਤੋਂ ਗੰਢੇ ਗਲ ਜਾਂਦੇ ਐ।¹⁹

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਵਾਲੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੀ ਨੀਚਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੱਲ ਗੱਲ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਬਲਬੀਰੋ ਗੰਗਾ ਸਾਹਮਣੇ ਭੰਤੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਬਲਬੀਰੋ: (ਬਣਾਉਟੀ ਅਪਣਤ ਨਾਲ ਨਿਹੋਰਾ ਮਾਰਦੀ) ਹਾਅ, ਕਵੀਸ਼ਰੀ

ਦੀ ਦਾਤ ਦਿੱਤੀ ਐ ਇਹਨੂੰ ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ ਚੰਦ ਨੂੰ! ਕਵੀਸ਼ਰੀ

ਨਾਲ ਤਾਂ, ਮੈਂ ਨੀ ਕਹਿੰਦੀ, ਉਸਾਰਲੇ ਤਮੰਜਲੇ!/? ਚਤਰਾਈ ਨਾਲ

ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਭੰਤੀ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ
ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ 'ਚ ਨਾ ਮਾਰਦੀ ਇਸ ਬਚਾਰੀ
ਪਰਦੇਸਣ ਨੂੰ ਭੁੱਖੀ। ਅੱਗੇ ਈ ਲੂੰ-ਲੂੰ ਕਰਜਾਈ ਹੋਇਆ ਪਿਆ! 20

ਔਲਖ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਸ ਜੱਟ ਕੌਲ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਟ
ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਭੰਤੀ ਨਾਮ ਦਾ ਤਾਂ ਜੱਟ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਰਜ਼ੀ ਉਸ ਦੀ ਬੇ-ਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤ
ਵਰਗ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਬਲਬੀਰੋ: (ਫੇਰ ਚਤਰਾਈ ਨਾਕ 'ਅਸਲੀਅਤ' ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ)

‘ਜੱਟ’ ਤੂੰ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਵੇ? ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਤਾਂ
ਫੁਰਰ ਕਰੀਂ ਬੈਠੋਂ! (ਭੰਤੀ ਕੱਚੀ ਹਾਸੀ ਹਸਦਾ ਤੇ ਸਿਰ ਖੁਰਕਦਾ
ਠੋਕਰੇ ਵਿਚੋਂ ਗੰਢੇ ਲੈਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਹਾਲੇ ਵੀ ਜੱਟ ਅਖਵਾਉਣ ਨੂੰ
ਜੀਅ ਕਰਦੈ? ਹੁਣ ਤਾਂ ਤੂੰ ‘ਭੇਡਾਂ ਵਾਲਾ ਐ’, ‘ਭੇਡਾਂ ਵਾਲਾ’
ਅਖਵਾਇਆ ਕਰ। 21

ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ

ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜੁਗਾ-ਜੁਗਾਤੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭੰਤੀ ਦੀ
ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੰਤੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੰਗਾ
ਸਾਹਮਣੇ ਭੰਤੀ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕਢਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੰਤੀ ਆਰਥਕ ਤੌਰ ਤੇ
ਕਿੰਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਹੈ:

ਜੁੱਗਾ-ਜੁੱਗਾਤੀ: (ਵਡੱਤਨੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ) ਬੜਾ ਮਤਲਬਖੋਰ ਐਂ ਸਾਲਾ ਤਲੰਛਾ

ਜਿਆ। ਨਾਲੇ ਰੁਪਈਏ ਚਲਾਈ ਬੈਠੇ, ਨਾਲੇ ਭੇਡਾਂ ਲਈਂ ਬੈਠੇ

ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਐਇੰ ਵੀ ਨੀ ਦੱਸਿਆ ਬਈ ਮੇਰਾ ਅੰਨਦਾਤਾ ਕੋਣ ਐਂ

ਕੋਈ ਨੀ, ਦੇਖੁ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ!.... ਉਇ ਹੁਣ ਓਜੜਿਆ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ

ਐਂ?22

ਜੁੱਗਾ-ਜੁਗਾਤੀ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੰਤੀ ਮੁੱਲ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਲੈ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਤੀਵੀਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਚਪੇੜ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਭੰਤੀ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਮੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੰਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਿਸ ਕਰੇ:

ਜੁੱਗਾ-ਜੁਗਾਤੀ: (ਹੋਰ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭੜਕਦਾ) ਸਭ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ

ਨੇ! ਅਖੇ, 'ਮਨ ਹਰਾਮੀ ਹੁੱਜਤਾਂ ਢੇਰ'। ਆਪ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ

ਭਗਵੰਤ ਸੁੰ ਜੰਟਰਮੈਨੀਆਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਭੇਡਾਂ ਸੰਭਾਂਅ ਰਖੀਐਂ

ਮੁਢੋਰ-ਜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਬਠਾ ਕੇ ਭੇਡਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਥੱਲੇ

ਕੌਡੀਆਂ ਖੇਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਐ। ਭੇਡਾਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਨਾ ਮਰਨ, ਹੋਰ

ਕੀ ਕਰਨ ਖੜ੍ਹਾ!(ਮੰਜੇ ਉੱਤੋਂ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ) ਆਪਾਂ

ਤੋਂ ਨੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਇਹ ਪੁਗਦਾ! ਮੇਰਾ ਹਸਾਬ-ਕਤਾਬ ਕਰ,

ਤੇ ਅਵਦੇ ਘਰੇ ਸੁੱਖੀ ਵਸ!23

ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ

ਗੰਗਾ ਇਕ ਬਿਹਾਰਨ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪੈਸੇ ਲੈ ਕੇ ਭੰਤੀ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਭੰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਰੰਗਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੰਗਾ ਦਾ ਦਿਲ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਾਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਾਪੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਰਥਕਤਾ ਕਾਰਨ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਣੇ।

ਗੰਗਾ: (ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਤਰਲਾ ਕਰਦੀ) ਸਿਰਦਾਰ! ਮੁਝ ਕੋ ਮੇਰੇ ਬਿਹਾਰ ਦੇਸ

ਛੋੜ ਆ! ਮਨ ਨਾ ਲਾਗੈ ਇਸ ਪਰਾਏ ਦੇਸ ਮੈ ਤੇਰੇ ਪਾਉਂ ਪਕੜੂੰ।

ਭੰਤੀ: (ਥੋੜ੍ਹਾ ਕੋਰਾ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ) ਦੇਖ ਬਈ ਗੰਗੀਏ। ਜੇ ਮਿਲੇ, ਉਹੀ
ਮੰਗੀਏ! ਆਹ ਦੇਸ ਛੋੜਨ ਵਾਲੀ ਬਾਤ ਝੂਠ। ਇਹਦੇ ਆਲਾ ਤਾਂ ਤੂੰ
ਵਰਕਾ ਈ ਪਾੜਦੇ। ਉਇ ਮੈਂ ਜੋ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਪੰਡ ਲਾਈ ਐ, ਤੈਨੂੰ
ਮੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਨੀ, ਅਵਦਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਲਾਈ ਐ!²⁴

ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ

ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਭੰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੁੱਗੇ-
ਜੁਗਾਤੀ ਕੋਲ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਭੰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਸਾਂਭਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਿਖਾਉਣ
ਲਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਹੈ:

ਗੰਗਾ: (ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦੀ) ਲੈ
ਸਾਂਭ.. ਆਪਣੀ ਧੀ।... ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ... ਸਰਬੰਧ
(ਰੋਣ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਸੰਭਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ
ਅਪਣੱਨਤ ਨਾਲ) ਪੜ੍ਹਾਈ, ਲਿਖਾਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਮੇਰੇ
ਵਾਂਗ..।²⁵

ਗੰਗਾ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਘਰ ਵਸਣ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਥਿਤੀ ਅੱਗੇ
ਨਹੀਂ ਝੁੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ
ਉਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਫੌਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਕਰਤਾਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਿਡਰ
ਅਤੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।:

ਗੰਗੋ: (ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ)
ਹੌਲਦਾਰਾ! ਫਿਕਰ ਮੱਤ ਕਰ! ਕਿਤੇ ਨੀ ਜਾਵਾਂਗੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡਕੇ!
ਨਾਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ, ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ! ਮੇਰੇ ਹੁਣ ਕਿਸੇ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

ਹੋਰ ਦੇ! ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਇਸ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਜਨਮਾਂ-ਜਨਮਾਤਰਾਂ ਦਾ

ਸਰਬੰਧ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ! ਦੀਵਾ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਤੇਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾਲ

ਮੇਰਾ ਵੀ ਜਗੇਗਾ!²⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਲਖ ਦੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਨਾਟਕ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਕਤਾ ਹੀ ਦੋਨੋਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤਕਲੀਫਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ, ਪੰਨਾ-7-8
2. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ(ਸੰਪ.), ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਪੰਨਾ-92
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-102
4. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ-233
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-221
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-222
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-229-230
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-229
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-222
10. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-222
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-219-220
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-229-230
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-226
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-223
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-228
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-223
17. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ-32
18. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ, ਪੰਨਾ-43
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-10
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-13-14
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14-15
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-21
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-26-27
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-4
25. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-43
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-87-88

ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਟੇ

ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਨਾਟਯ' ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਨਾਟਯ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ ਨਟ ਤੇ ਨਾਟ। ਨਟ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨੱਚਣਾ, ਹੇਠਾਂ ਡਿਗਣਾ, ਦਿਖਾਉਣਾ, ਸਰਕਣਾ, ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ। ਨਾਟ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਨਾਚ, ਨ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਆਂਗ। ਨ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਟ ਧਾਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਾਣਿਨੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਨੁਕਰਨ ਹੈ ਤੇ ਅਨੁਕਰਨ ਨਾਟਕ ਦੀ 'ਆਤਮਾ' ਹੈ। ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਲੀਲਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਨਾਟਕ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਜੀਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਤਤਰ, ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪਕਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਟ-ਕਲਾ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕਾਰਜ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਲਿਖਤ ਪਾਠ ਖੇਡ-ਪਾਠ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਾਤਰ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਥਾਨਕ, ਤਣਾਓ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਪੱਖ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਮੰਚੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਦਾਕਾਰ, ਮੰਚ ਜੜ੍ਹਤ, ਵੇਸ਼-ਭੂਸ਼ਾ, ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ, ਮੇਕ ਅੱਪ, ਦਰਸ਼ਕ, ਸੀਨ, ਪ੍ਰਵੇਸ਼, ਪ੍ਰਸਥਾਨ, ਪਰਦਾ ਆਦਿ ਪੱਖ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਾਧਿਅਮ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਟੋਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨ ਇੱਛਤ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਸੀਲਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਨਾਟਕ ਵਿਧਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਲੋਕ ਚੇਤਨਾ, ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਆਦਿ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਨਸਲੀ, ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬਹੁ-ਧਰਮ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ: ਦੱਬਿਆ, ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂ ਲਤਾੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੀਣ ਜਾਤ ਵਾਲਾ ਜੋ ਉਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਚੇਤਨਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

‘Awareness’ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ‘ਚੇਤਨਾ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਅਨੂਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ: ਚੇਤਨਾ ਜੀਵਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਉਹ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੌੜੇ ਕੁਸੈਲੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਚਿੰਤਨ/ਧਾਰਾ/ਲਹਿਰ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਆਪਣਾ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 6 ਲਘੂ ਨਾਟਕ/ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ 9 ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤੀ, ਪਛੜੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿੱਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤਸਵੀਰ ਟ੍ਰਿਸਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

‘ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ’ ਨਾਟਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਲਿੱਤ ਵਰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚਕੇ ਪਾਤਰ ਬਚਨੇ ਅਤੇ ਜੈਕੂਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਬਚਨੇ ਅਤੇ ਜੈਕੂਰ ਦੇ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਜੈਕੂਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਦਲਿੱਤ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦਾ ਛਾਂ’ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨੀ ਅਤੇ ਸੂਦਖੋਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਆਰਥਕ ਲੁੱਟ, ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਲੋਂ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਜੀਵੀ ਜਾਂਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਬੇ-ਜ਼ਮੀਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਜਮਾਤੀ ਜੰਗ ਆਦਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ।

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

‘ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ’ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਹ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨਾਂ ਮਰਜ਼ੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਜਰਵਾੜੇ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਲਖ ਬਰਫੇ ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਔਲਖ ਨੇ ‘ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ’ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੁੱਟਦੇ ਬਲਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾਤ ਘਰ ਬਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਸਭ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਲੋਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਕ ਲੁੱਟ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨੇ ਇਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਤਕਲੀਫਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਅੰਤ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਦੇਣ ਵਡਮੁੱਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਝੁਠਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ, ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਸੁੰਤਰ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਫਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਸਿਰਜ਼ੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉਘੜ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਅਗਲੇਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੁਲਾਕਾਤ

1. ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ?

- ਇਹ ਬੇਟੇ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਪਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੱਸਦਾ ਵੀ ਮਰਜ਼ੂਆ ਮੇਰੀ ਸਵੈਜੀਵਨੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਐ ਸਾਹਿਤਕ ਸਵੈਜੀਵਨੀ। ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਮਿਲੇ ਕਿਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਡੀਟੇਲ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਰਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਿਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤਾਂ ਹੈਗੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣੂੰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣੂੰ, ਨਾਵਲਕਾਰ ਬਣੂੰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਬਣੂੰ। ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਣੀ ਮੈਂ ਨੌ-ਦੱਸ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਉਹ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਜਦ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੱਸਵੀਂ ਵਿਚ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਈ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸਾਡਾ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁੰਡਾ, ਸਾਡੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਈ ਸੀ ਸਾਡੇ ਘਰਾਂ ਚੋ ਏ ਸੁਖਦੇਵ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਸੀਗਾ ਉਹ ਅਸੀਂ ਦੋਏ ਸਟੇਜ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਚਾਹੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਟੀਚਰਾਂ ਨੇ ਲਾਅ ਦੇਣਾ ਕਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਇੱਕਠ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਇੱਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਉਥੇ ਗਾਂ ਦਿੰਦੇ। ਸੁਖਦੇਵ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੋਲ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਲੇਕਿਨ ਲਿਖਦਾ ਗੀਤ ਮੈਂ ਸੀ ਗਾਉਂਦੇ ਅਸੀਂ ਦੋਏ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੇਰਾ ਸਕੂਲ ਤੱਕ ਸਫਰ ਸੀ। ਦੱਸਵੀਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਗੀਤ ਈ ਲਿਖੇ ਭਾਵੇਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਤੇ ਦਸਵੀਂ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1959 ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵਿਹਲਾ ਟਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਰੀਜ਼ਲਟ ਆਉਣ ਤੱਕ ਦਾ ਉਹਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗਲਪ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਹੈਗੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੱਚੀ ਢਿੱਲੀ ਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਦਸਵੀਂ ਵੇਲੇ ਪਰ ਮੈਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਐਮ. ਏ. ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਾਣੀ ਐਮ. ਏ. ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਵੀ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵੀ ਬਣੂੰਗਾ। 1965 ਵਿਚ 22-23 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲਿਆ ਉੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕਚਰਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਵੀ ਇਥੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਥੇ ਲੈਕਚਰਰਸ਼ਿਪ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਡੀ. ਆਈ. ਡੀ. ਐੱਲ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੈਕਸ਼ਨ ਸੀ ਜੋ ਉਹਦਾ ਮੈਂ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਾਵਲਾਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਤੇ ਛਪਵਾ ਦਿੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਜਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ

ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਹੋਏ। ਮਤਲਬ ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੇ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਏ ਮੈਂ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ... ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀਗਾ। ਹਾਂ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਜਰੂਰ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਵੀ ਚਲੇ ਆਉ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੇਖਣ ਚਲੀਏ। ਭੀਖੀ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਕਦੇ..... ਦਸਵੀਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਇਕ ਟੀਚਰ ਨੇ ਇਕ ਡਰਾਮਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਿਚ। ਉਥੇ ਉਹਨੇ ਕਲਾਕਾਰ ਲਏ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਤੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰੋਲ ਕਰਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਰੋਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰ ਬਹੁਤ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸਟੇਜ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਊ ਅਸਲ ਉਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪਾਤਰ ਸੀ ਨਾ ਉਹਨੂੰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਕੋਈ ਘਰ 'ਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਆਇਆ ਨੀ ਰੋਲ ਉਹਦਾ ਛੋਟਾ ਹੀ ਸੀਗਾ। ਰੋਲ ਇਹ ਸੀਗਾ ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਰਛਾ ਲੈ ਕੇ ਦਰਬਾਰੀ ਦਾ ਰੋਲ ਕਰਨਾ ਸੀਗਾ ਇਕ ਅੱਧਾ ਉਹਦਾ ਡਾਇਲਾਗ ਸੀਗਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਟੀਚਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਹੈਂਡਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕੌਲ ਤੇਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਲਾਂ ਦਊ ਐਇੰ ਕਰਦੂੰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਕਰ ਲਊਗਾ ਪਰ ਡਾਇਲਾਗ ਨੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਜਾਣਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਚਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਤੂੰ ਡਾਇਲਾਗ ਨਾ ਬੋਲੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ ਨਾਟਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜਿਆ ਬਰਛਾ ਵੀ ਤੇ ਮੂਹਰੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁੰਡੇ ਬੈਠੇ ਸੀ ਉਹ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਹੱਸਣ ਮੈਨੂੰ। ਮਤਲਬ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੀ ਮੈਂ ਡਰਾਮਾ ਕਰਾਂਗਾ ਜਾਂ ਲਿਖਾਂਗਾ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਐਮ. ਏ. 'ਚ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਰੇ ਨੰਬਰ ਜਿਹੜੇ ਸਨ ਉਹ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਨ। ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਕਰੀਟੀਸੀਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਬੁਕਸ ਆਪਣੇ ਟੀਚਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕਿ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾ ਕਿੱਤੇ ਅਚੇਤ ਮੰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਚੀਜ਼ ਕਿੱਤੇ ਪਈ ਸੀ। 1970 ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ ਐਮ. ਸੀ. ਖੁਰਾਣਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੋ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਉਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀਗਾ, ਡੀਨ ਸੀ, ਮੁੱਖੀ ਸੀ ਮਤਲਬ ਓਵਰਆਲ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਕੁਦਰਤ ੀ ਉਹਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਆਪਣੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੇੜੇ ਮਿਲ ਗਈ ਉਹ ਸਾਡਾ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਪਤਾ ਨੀ ਮੇਰੇ 'ਚ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ਕੀ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਟੀਚਰ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸਾਡੇ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਦੇ ਟੀਚਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਤੁਸੀ ਐਇੰ ਕਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਊ ਡੀਨ ਉਹ ਕੰਮ ਵਧੀਆ ਕਰੂਗਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆਚਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਆ ਡੀਊਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਦਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਵੀ ਜਿਦਾਂ ਖੁਰਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵੀ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਉਹ

ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਆਈ ਕੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਖੁਰਾਣਾ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਵੀ ਜੇ ਕਰਾ ਸਕਾਂ ਤਾਂ ਕੰਮ ਸੇ ਕੰਮ ਉਹਨਾਂ ਜਿੰਨਾ ਵਧੀਆਂ ਕੰਮ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾਂਵਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੰਮਪੈਰਿਟੀਵਲੀ ਸਭ ਦੇਖਣਗੇ ਕਿ ਖੁਰਾਣਾ ਜਿੰਨਾ ਵਧੀਆਂ ਐ ਕੰਮ ਜਾਂ ਕਿਦਾਂ ਐ ਕੰਮ। ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਮੈਂ ਜੀਅ ਲਾ ਕੇ ਲਗਿਆ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ। ਸਲਾਨਾ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹਦੇ 'ਚ ਆਇਟਮਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਹਦੇ 'ਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਇਟਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ। ਸਕਿਟਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਆਇਟਮਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਂਦਾ ਪਰ ਡਰਾਮਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਈ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤਿਆਰ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਓਵਰਆਲ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੈਂਡ ਮੈਂ ਸੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਇਟਮਾਂ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਕਰਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਟੂਡੇਂਟਸ ਦਾ ਕਿਹੜੀ ਆਇਟਮ ਵਿਚ ਰੀਸਪਾਂਸ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਐਕਟਿੰਗ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਡਰਾਮੇ ਵੱਲ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ। ਸੋ ਮੈਂ ਡਰਾਮੇ ਸਕਿਟਾਂ ਵੀ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਡਰਾਮਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਮੈਂ ਮਸਾਲਾ ਭਰ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ। ਐਇੰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਹਾਸਾ ਮਖੌਲ ਈ ਐ। ਬਲਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਣ ਲਗਿਆ ਮੇਰਾ ਰੁਝਾਨ ਵਧਿਆ। ਜਦੋਂ ਟੀਚਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਆਉਣ ਲੱਗੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਲਾਓ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ 1972 ਵਿਚ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲ ਲਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਜਾਣੀ ਸਕਿੱਟ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਾਂ ਆਵਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਵਿਚ ਚਾਹੇ ਜੌਨਲ ਫੈਸਟੀਵਲ ਹੁੰਦਾ ਚਾਹੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫੈਸਟੀਵਲ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਫਸਟ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਆ ਗਈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੈਕਿੰਡ ਆਂ ਗਿਆ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬੈਸਟ ਐਕਟਰ ਐਕਟਰਸ ਚੁਣੀ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਫਿਰ ਹੋਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਆ ਜਾਣੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਟੀਚਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਟੂਡੇਂਟਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਚਾ ਕਰਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਇੰਟਰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੰਪਟੀਸ਼ਨ ਹੋਏ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬੱਚੇ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਇਕ ਇਹ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਿਆ। ਸਾਡੇ ਬੰਠਿਡਾ-ਫਰੀਦਕੋਟ ਜੌਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਜੋ ਫੈਸਟੀਵਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਦੋ ਕਾਲਜ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਇਕ ਸਾਡਾ ਕਾਲਜ ਦੂਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਬਰਜਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ। ਉਥੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਜਿਹੇ ਸੀ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ, ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਜੋ ਸਨ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਜਦ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖੇ ਨਾ ਤੇ ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨਾਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਛੇ ਵੱਡੇ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤੂੰ ਨਾਟਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਲਿਖ ਕਿ ਤੂੰ ਕੋਈ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲੈਣੀ ਐ ਬਲਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ। ਇਸ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਤੇ ‘ਅਰਬਦ ਨਰਬੰਦ ਧੁੰਦਕਾਰਾ’ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਕਿਟ ਸੀ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੀਬੋਲਿਕ ਨਾਟਕ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ। ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ ਤੇ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਹੈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਪੇਂਡੂ ਸਮੱਸਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਹਨ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਕਰਵਾਏ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਅਫ਼ਰੂ ਸਿੰਘ ਐਨ. ਸੀ. ਸੀ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਉਥੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਟਕ ਹੀ ਖਿਡਾ ਲਿਆ ਕਰੋ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਇਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਐ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬਧ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰੋ, ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਬਾਕੀ ਅਸੀਂ ਆਪੀ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਨਹੀਂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰੀਸਪਾਂਸ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਬਾਕੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਤੁਰਿਆ ਰਿਹਾ ਅਸਲ ’ਚ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲੱਬ ਵੀ ਬਣਾ ਲਈ ‘ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ’। ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਇਵਨ ਫੋਰਨ ’ਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਚੁੱਕੇ ਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। 1979 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ ‘ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ’ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਡਾਇਲਾਗ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਤਾਲੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੰਨਾਂ ਹੌਸਲਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਰੀਸਪਾਂਸ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮਿਲਿਆ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ‘ਜਦੋਂ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਤੋਤਾ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ’ਤੇ ਬੈਠਾ’ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀ ਐ। ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਵੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ,

ਪੰਜਾਬੀ 'ਚ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਗਈ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਵੀ ਬੜਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਉਦਾਸੀਨ ਸਾਂ ਲੇਕਿਨ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1979-80 ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਸਿਲੇਬਸ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨਾਟਕ ਉਹ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਐਇੰ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਵੀ ਉਹ ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਹੜੀ ਵਰਤਦੇ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਐਇੰ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੇਰੇ ਤੇ ਪਿਆ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਯਥਾਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆਂ ਲਗਦੇ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੇਖਣੈ ਤਾਂ ਕਾਰਨ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਜੇ ਆ ਬੰਦਾ ਬਦਮਾਸ਼ ਐ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਬਦਮਾਸ਼ ਐ? ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਮਾਰਿਆ? ਕਿ ਕੀ ਇਹਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਰੁਚੀ ਐ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਐ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੇਨ ਕਾਰਨ ਐ ਮੈਂ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਉਹ ਆਰਥਕਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਜਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੈਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਬਾਕੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਿਆ।

2. ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਹੀ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ?

- ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਇਕ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਜਿਹੜੀ ਐ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ 8,15 ਜਾਂ 10 ਏਕੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਸਾਢੇ ਕੁ ਅੱਠ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਜੋ ਸੀ ਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ ਫਰਵਾਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਪਗ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸੀ। ਜਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨ ਬਹੁਤੇ ਸੀਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬੇਗਾਨੇ' ਲੈ ਲਉ। ਇਹਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੂਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਹਰੀ ਸੱਚੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਆ ਹੁਣੀਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਉਹਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਹੜੀ ਉਹ ਮਿੰਦੇ ਐ ਉਹਨੂੰ ਮਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸੀਗਾ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀਗਾ ਪਰ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਇੱਕਠੇ ਖੇਡਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਉਹਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਹੜੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ

ਸੀਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਮੈਂ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਰਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਐ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਦੀ ਐ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਫੀਲ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਹ ਘਟਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇਖੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਹੋਵੇ ਜਿਹਦਾ ਆਧਾਰ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਨਾ, ਸੁਣੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਐ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਈ ਐ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ ਐ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਆ ਤੁਸੀ ਪੁਛਦੇ ਓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁਛਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਥੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮੇਰਾ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਲਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀਗਾ ਸਿਲੇਬਸ ਬੀ. ਏ ਦੇ ਵਿਚ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਐ ਮੈਂ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਨੇ ਨਾਮ ਚੋਂਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸੋ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਹੈਗੇ ਐ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਸੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਸੋ ਮੈਂ ਜਿਆਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਦੀਆਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜਿਆਦਾ ਐ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੇ ਹਿਲਜੁਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਐ।

3. ਤੁਸੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਕੀ ਅੱਜ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੁਸੀ ਵੇਖਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ?

- ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਾਅ ਜਰੂਰ ਆਉਂਦਾ ਐ ਪਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੈਗੀਆ। ਹੁਣ ਦੇਖ ਲਉ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਮੈਂ 1996 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਇਹ ਘਟਨਾ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਮੈਂ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਡ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਘਾਰੂ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਰੋਲ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਰੀਹਰਸਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਵੀ ਘਾਰੂ ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਸੱਚੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੈਗੀਆਂ ਜੋ ਕਿਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਮੁਲ ਲਿਆ ਕੇ ਵਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਲੈ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਚਲੇ 'ਮੰਡੇਰ' ਉਥੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 20 ਘਰ ਅਜਿਹੇ ਹੈਗੇ ਜਿਥੇ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਸੋ ਇਥੋਂ ਫਿਰ ਮੈਂ ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਜੋ ਕਿ

ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਬਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੈਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਦਮ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਹੈਗੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।

4. ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਕ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ?

- ਨਹੀਂ ਆਰਥਕ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਨੀ ਕੋਈ ਮਿਲੀ ਵੀ ਮੈਂ ਕਹਾਂ। ਆਰਥਕ ਸਤੁੰਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਛੋਟੀ ਕਿਰਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮੈਂ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੇਤਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਨਾਟਕ ਵੀ ਉਹ ਲੋਕ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਬ ਬਣੇ ਹੋਏ ਨੇ ਤੇ ਜੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਹੁਤੇ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਕਿ ਜੋ ਕਲਾਕਾਰ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਐ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਜਦ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਿਆ ਸੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣਾ ਉਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਟਕ ਕਰਾਇਆ ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਸੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਲੋ ਕਿਰਾਏ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 100-100 ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਜੀ(ਡਾ. ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਕਿਹਾ ਵੀ ਤੂੰ ਨਾਟਕ ਔਰਗਨਾਈਜ਼ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਤੂੰ ਪੈਸੇ ਥੋੜੇ ਜਿਆਦਾ ਲਿਆ ਕਰ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪੜਾਅ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ 1000 ਰੁਪੈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਕੀ ਗੌਰਮਿੰਟ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।

5. ਤੁਸੀਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀ ਨਵਾਂ ਲਿਖ ਲਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?

- ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਆ ਨਾ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਆ। ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਵੱਖ ਨੀ ਛਪਵਾਏ ‘ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ’ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਮੇਰਾ ਨਾਟਕ ਜਿਹੜਾ ਛਪਿਆ। ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਆ ‘ਉਈ ਮੁਈ ਦਾ ਕੁਝ ਨੀ ਹੁੰਦਾ’ ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਮਨ-ਕਿਰਸਾਨੀ ਬਾਰੇ ਈ ਪਰ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਐ ਵੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਾਮਾ ਆਪਣੀ ਭਾਣਜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਐ ਤੇ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਐ ਕਿ ਉਈ ਮੁਈ ਈ ਐ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਸੱਚੀ ਕਰਨਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਮੇਰਾ ਨਾਟਕ ‘ਐਇੰ ਕਿਵੇਂ ਖੋਲੋਂਗੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ’। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੋਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਐ।

6. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਖੜੋਤ ਵਾਲੀ ਹੈ?

- ਸਾਡੇ ਟਾਇਮ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨੇ ਨੀ। ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਆ ਜਿਹਵਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਕੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਟ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੈਗੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸੁਲਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਅੱਜ ਦੇ ਟਾਇਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਦਿਨ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਫੈਸਟੀਵਲਾਂ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਜੁੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਫੈਸਟੀਵਲਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਈ ਆ ਬਹੁਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਫੈਸਟੀਵਲਾਂ ਲਈ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵੀ ਲਗ ਪਏ। ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹਲੇ ਵੀ ਕੰਪਟੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਐ। ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕੀ ਸਟੇਜ ਇਦਾਂ ਹੋਵੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨੀ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨੁਕੜ-ਨਾਟਕ ਵੀ ਹੈਗਾ। ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਾਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਾਟਕ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਜੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਇਐ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਟਕ ਐਇੰ ਨੀ ਐਇੰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਕਿ ਨਾਟਕ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ।

7. ਤੁਹਾਡੀ ਮਨਪਸੰਦ ਵਿਧਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ?

- ਮੇਰੀ ਵਿਧਾ ਈ ਹੁਣ ਨਾਟਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਮੈਂ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਤਾਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਈ ਸੋਚਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲੀ ਵਿਧਾ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਹੋਊ, ਕਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈ ਸੋਚਦਾ। ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਈ ਆਉਂਦਾ ਐ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਗੋਂਦ ਵਿਚ ਈ ਸੋਚਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੀ ਉਹ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਈ ਕੰਮ ਆ ਗਈ।

8. ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?

- ਸੰਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹਾਗਾਂ ਕਿ ਜੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਉਹਨੂੰ ਪੂਰੀ ਰੀਝ ਤੇ ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:-

1. ਉੱਪਲ, ਕਮਲੇਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2007
2. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1987
3. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਝਨਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1996
4. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2001
5. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਲੋਹੇ ਦਾ ਪੁੱਤ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003
6. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਲਘੂ ਨਾਟਕ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015
7. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015
8. ਔਲਖ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਐਏਂ ਕਿਵੇਂ ਖੋਹਲੋਂਗੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਾਡੀਆਂ?, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015
9. ਸਾਗਰ, ਸਬਿੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 2012
10. ਸਿੰਘ, ਸੁਖਦੇਵ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਭੂਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2014
11. ਸਿੰਘ, ਗੁਰਜੰਟ, ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005
12. ਸੀਮਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ, 2016
13. ਸਿੰਘ, ਭੀਮ ਇੰਦਰ, ਦਲਿਤ ਚਿੰਤਨ ਮਾਰਕਸੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ, 2005-2013
14. ਸਿੰਘ, ਸਰਬਜੀਤ, ਦਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004
15. ਸਿੰਘ, ਚਰਨਦੀਪ, ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004
16. ਸਿੰਘ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਤੇ ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1977
17. ਸਿੱਧੂ, ਚਰਨ ਦਾਸ, ਬਾਬਾ ਬੰਤੂ, ਦਿੱਲੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 1984
18. ਸਿੱਧੂ, ਚਰਨ ਦਾਸ, ਇਦੁੰਮਤੀ ਸੱਤਿਦੇਵ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋ-ਅਪਰੇਟਿਵ, 1984
19. ਸਿੰਘ, ਹਰਚਰਨ, ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ, ਜਲੰਧਰ, ਨਿਉ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, 1952
20. ਹੀਰਾ, ਅਮਨਦੀਪ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ: ਦਲਿਤ ਪਰਿਪੇਖ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004
21. ਕੌਰ, ਸਵਿੰਦਰਜੀਤ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੂਲ ਸੰਕਲਪ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 1987
22. ਕਸੇਲ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, 2013
23. ਕੌਰ, ਜਸਕਿਰਨ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਸੰਵੇਦਨਾ, ਜਲੰਧਰ, ਸਾਂਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2015
24. ਕੌਰ, ਸ਼ਰਨਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਮੇਰੇ ਚੋਣਵੇਂ ਇਕਾਂਗੀ ਅਤੇ ਲਘੂ ਨਾਟ-ਕਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2008

Ajmer Singh Aulakh de Natakaan Vich Dalit Chetna

25. ਕੌਰ, ਪਰਮਜੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2005
26. ਕੇਸਰ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਖੋਜ ਚਿੰਤਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2006
27. ਨਾਭਾ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਾਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1981
28. ਨੂਰ, ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਅਜਮੇਰ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, 1991
29. ਫੁੱਲ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਸਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, 2011
30. ਬਰਾੜ, ਕੰਵਲਦੀਪ ਕੌਰ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟ-ਚੇਤਨਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, 2007
31. ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2005
32. ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟ ਚਿੰਤਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 1989
33. ਵਰਮਾ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ: ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਸਾਰ, ਦਿੱਲੀ, ਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2003

ਮੈਗਜ਼ੀਨ/ਰਸਾਲਾ/ਜਰਨਲ

1. ਦੁਸਾਂਝ, ਸੁਸ਼ੀਲ, ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ 33(ਮਈ-ਅਗਸਤ), ਮੋਹਾਲੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ', 2016
2. ਨੂਰ, ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ (72), ਦਿੱਲੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, 2003
3. ਦ ਲਿਟਰੇਰੀ ਡਾਇਲਾਗ, ਜਲੰਧਰ, ਦੁਆਬਾ ਕਾਲਜ, ਜਨਵਰੀ 2015